

A KASTÉLY RÉSZEI, BERENDEZÉSE ÉS TARTOZÉKAI A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLON

Buda török kézre kerülésével, a megszűnt királyi központ országos viszonylatban vezető szerepét – ahogyan azt a történetírás már régen észrevette – a három részre szakadt országból megmaradt Dunántúlon és Felvidéken a főúri udvarok vették át mind politikai, mind művelődési szempontból.¹ Ezeknek a főúri udvaroknak a helye kezdetben egy a késői középkorból származó vár, a 16. század közepe után azonban inkább egy-egy nagyobb, esetleg szintén középkori eredetű kastély volt. A rendszerint szeles és huzatos hegytetőn ülő vár akkor már egyre kevésbé felelt meg a kor kényelmi igényeinek. Helyettük a régi vár alatt épültek fel az új kastélyok vagy építették át a korábbiakat a kor igényei szerint a megmaradt országrészekben mindenütt. A 16. század második felétől kezdődően és nagyobb számban a 17. században épített késő reneszánsz kastélyok már minden szempontból kiszolgálták a megváltozott igényeket. Méretük, alaprajzi kialakításuk egymástól eltérő volt, a nagybirtokos főurak kastélyai természetesen udvartartásuk méretétől függően jóval nagyobbak voltak, mint a köznemesség kastélyai. A különböző igények és a változó anyagi lehetőségek következtében megjelenési formájuk is nagyon változatos volt, két egyforma ezért jóformán nem is található köztük. Emiatt semmilyen formában nem tipizálhatók, s a két évszázad alatt felépült kastélyok kivétel nélkül egyéni elrendezésűek.

A KASTÉLY

A lakóhellyel kapcsolatos korabeli igények és szokások nyomán maga a védőövvvel körülvett épület is sok mindenben eltért az újkori kastélytól, mind

külső megjelenésében, mint belső helyiségeiben és azok beosztásában.

A főúri várakról és kastélyokról készült inventáriumok általában lehetővé teszik a bennük leírt épületek megismerését, kiterjedésük hozzávetőleges meghatározását, a bennük levő helyiségek számát, azok felhasználását, elhelyezését, a központi fő- és mellék helyiségektől a bennük élők, az úr és az úrasszony lakosztályától az árnyékszélig, azok megközelítését, megvilágítását. Ugyanakkor felvilágosítást nyújtanak az egyes helyiségek berendezéséről is, azokon belül a bútorokról, a kárpitokról és szőnyegekről, a falakon levő képekről, kályhák-ról és kandallókról, esetenként házi szerszámokról. Több mint egy évszázaddal ezelőtt Radvánszky Béla azóta is alapvető művében sok adattal bőven beszélt minderről, azonban nem tért ki külön a Dunántúl kastélyaira.²

Az épületek alatt általában pince volt – kivéve a vízzel, illetve vizesárok-kal körülvett, síkvidéki kastélyokat és várakat –, ott tárolták ugyanis a mindennapi étkezéshez szükséges bort és élelmiszert, közte a zöldséget, a káposztát, hagymát és még sok minden mást. A földszinten voltak a gazdasági jellegű helyiségek, a konyha és az azt kiszolgáló kamrák, külön megnevezve a különböző célú „életesház”-ak, a „sütőház”, a „szakácsok háza”, valamint adott esetben a „mosóház”, a „gombkötőház”, a „takácsház”, a „porkoláb háza”, a „deákok háza”, a „fegyverház” és a nagyobb épületekben a „tömlőc”. Az utóbbiakat sok esetben helyezték el a főépület körüli melléképületekben, különösen a „porház”-at és az istállót és az azokat kiszolgáló személyzet helyiségeit. A kisebb kastélyok esetében a többnyire tűzveszélyes konyhát és a sütőházat a lakóépülettől távolabb helyezték el.

Az emelet volt a tulajdonképpeni lakótér. Mindig szerepel a felvezető lépcső, a „grádics”, az ott lévő előterek, a „pitvarok”, sokszor a folyosók, amelyekből a lakóhelyiségek nyíltak. A leltárakban a kor felfogásához híven az első rendszerint az „úr háza” és az abból nyíló „úr hálójáza”, azt követi az „úr-asszony háza” vagy „asszonyház”, az ahhoz tartozó, az „úrasszony hálójáza” és csak azok után az úr körül szolgálatot teljesítő, a nemesi udvartartáshoz tartozó „uraim háza”, az úrnő kíséretéhez tartozó „Frauzimmerek háza” és a „leányasszonyok háza”, majd azokat követi a „deákok háza”, amennyiben volt, a „patikaház” és nem utolsósorban a kápolna, valamint a nagyterem, a „palota”. Az utóbbiból több is lehetett, legalábbis több helyen megkülönböztették egymástól az „ebédlőpalotát”, a „táncolópalotát”, az „audienciás palotát”. A nagy várak és kastélyok esetében ezek egymás felett két szinten is elhelyezkedhettek, így az épület kétemeletes volt. Az inventáriumok ilyen módon adhatnak lehetőséget az építészeti kialakítás rekonstruálásához is.

Az inventáriumok, de más levéltári források is lehetőséget nyújtanak a kastélyok méretének, azaz kiterjedésének és azon belül felsorakoztatott helyiségeinek megismeréséhez. Az egyes helyiségek természetesen korabeli elnevezésükkel szerepelnek bennük, ezért a felsoroláson, ismertetésen belül az elnevezések formájára is ki kell térni és azokat értelmezni.

A 16. század végéről maradt fenn Sopronkeresztúr kastélyának 1597-ben készült inventárium.³ A kastélyt valószínűleg a korábbi vár anyagából Nádasdy Tamás nádor építtette itteni, kiterjedt uradalma központjaként. Építéséről 1559-ből és 1562-ből maradt említés.⁴ Az inventárium a birtokos főúr, ekkor Tamás nádor fia, Ferenc, házával, azaz szobájával kezdődik, ami a kor természetes szokása. Vizsgálatát, illetve helyiségeinek felsorolását – annak érdekében, hogy terjedelme elképzelhető legyen – érdemes az épület gyakorlati oldaláról, megközelítése felől felsorolni. A bejárat első helyisége a kapualj, ahogyan az inventárium írja „Az kapu keozben... Fel vonio Lancz”, magán a felvonó kapun zár és lakat, „Azon beleol az Darabontok Haza”, vagyis a kapuórség szobája helyezkedett el. „Az kapu feoloth valo kis szobaban... Hitvan” bútorok. „Azon kapu keöz... delreol valo Bastia” az első felsorolt, a második a „Nap enezetről valo az Bastia epwletlen”. Itt jegyezte meg az összeíró, hogy az egész kastély zsindegyfedés nélküli, „veszendeo fellbenis” van. Az emeletes épülettel összefüggő két bástya mellett az összeírásban szerepel még „Az eczetes Haz feöleöth ualo felseö Bastia” és „Az... zeöleö kert felöl ualo Bastia”, vagyis összesen négy, ami azt jelenti, hogy a kastély valamilyen

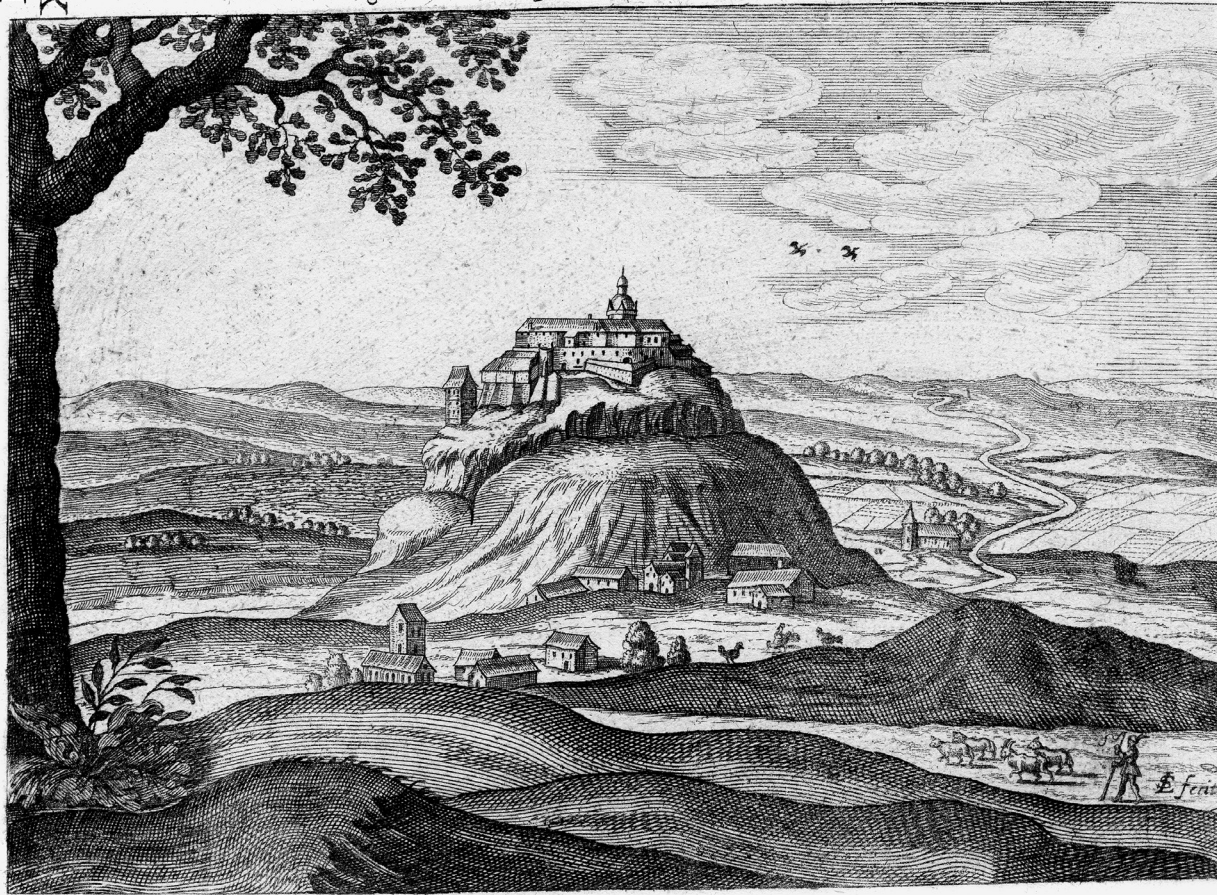
négyszögletes, szabályos vagy szabálytalan négyszög vagy téglalap alaprajzú volt, amelynek keleti oldalához épült a lakóház. Szerepel ezen kívül „az Var Piarcz”, az udvar, amelyre az épület földszinti helyiségei nyíltak. Az utóbbiak felett húzódott a több alkalommal említett folyosó. Ez azonos lehetett a jelenlegi árkádos udvarral szegélyezett kastély keleti szárnyának földszinti falában látható háromrétegű konzolsorral, amely az egykori folyosót tartotta.

A kapu és az attól kétfelől volt bástyák után „Az eoregh pincze” és a „kis pincze” következik, azokban hordókban bor. Visszatérve az inventárium első helyiségeként felsorolt „Az Vr w Nagysaga Haza” után „Az halo szenes Haz”, vagyis az úr fűthető hálósobája, az előtt egy újabb fűthető előtér követően az árnyékszék következik, azt pedig egy „kenieres kis Bolt” követi és végül a folyosóra vezető „gradicz”, a lépcső. Azon felmenve „az kis Assoniok Haza” és azon belül „az eoregh szenes Haz”, valószínűleg a kastély legnagyobb és fűthető helyisége. Az ezután következő „Thoron” a benne levő házakkal, vagyis helyiségekkel elképzelhetően a kapu felett emelkedett, benne „Wthó ora szerszamiban fogiatkozások vadnak”; a toronyóra tehát hiányos volt. Az inventárium ezt követő megjegyzése különösen figyelemreméltó: „Az Var piarczan szelliel... Foliosóra valo orso faragoth keöuek”, tehát bábos korlát részei. A korai kastély hármasszoros konzolai által tartott emeleti folyosón ezek szerint bábos korlát húzódott!

Az összeírás további részében megkülönböztetés nélkül következnek a földszinti boltozott és az emeleti, feltételezhetően síkmennyezetes helyiségek, „az hopp mester Haza”, az „Vraim Haza”, a régi tárház, a számtartó, az udvarbíró „Haza”, sáfárház, a sütőház, a konyha és a szakácsok háza, a présház, az ecetesház, a madarász háza, vagyis összességében a személyzet lakórészei.

A ma már nem teljesen érthető leltárban összesen huszonnégy helyiséget sorolt fel az emeletes épületben az összeíró, ami az udvarral és a négy bástyával közepes méretű, részleteiben igényesen kialakított kastély képe utal. A középbirtokos nemeseknek a 16. század középső évtizedeiben épített késő reneszánsz kastélyainak formája volt ez, még abban az esetben is, ha az a Nádasdy Tamás nádor által építtetett keresztúri kastély volt.

A Dunántúl és egyben az ország egyik leggazdagabb, kiterjedésében az egyik legnagyobb birtokú 17. századi földesura a Batthyány család volt. Birtokaik hivatalos központja Németújvár vára, csaknem állandó és családi lakó- és tartózkodási helye azonban a legtöbbször jóval nagyobb kényelmet nyújtó Rohonc kastélya.⁵ A középkori eredetű épületet a

1. A németújvári vár látképe, 1665. Lucas Schnitzer metszete (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

16–17. században a család egymást követő nemzedékei a kor és saját követelményei, ízlése szerint állandóan építették, egyúttal bővítették, díszítették, szépítették. Az építetők közül az 1630-as–1650-es években Batthyány I. Ádám formáltatta át neves bécsi és grazi művészekkel és azok mellett hazai mesterekkel. Munkásságuk nyomán az 1650-ben felvett inventárium nagy kiterjedésű, sokhelyiségű és díszes épületnek írja le, belsejében nyolcvanhat helyiséggel, falain kívül a szükségképpen hozzá tartozó árokkal és híddal, a kertekkel és az azokban lévő épületekkel, a kastély alatt álló malommal. Maga a kastély zártudvaros, négy szárnyból és mind a négy sarkában az épülettel azonos magasságú, négyzetes alaprajzú bástyából állott, akkor még csak egyemeletes formában. A 17. század közepén így is a Dunántúlnak az egyik legnagyobb méretű kastélya volt.

A nyolcvanhat helyiségre nem kizárólag a földesúri családnak volt szüksége, hanem a hétköznapi főúri élethez abban a korban nélkülözhetetlen nagyszámú udvartartás, a belső és a külső személyzet, azon belül a nemesi kíséret és a birtokigazgatást

ellátók elhelyezése céljából. A felsorolás⁶ a részleteit nélkülöző pincével kezdődik, amelyről az tudható meg, hogy „Vagyon in loco plehes retezes ayto No. 7.” és „Rostellios Ablakok az pinczéken No. 18.”. A kastély pincéje eszerint csak félig volt a földbe mélyesztve, mert ablakai voltak a megvilágítás és a szellőzés biztosítására, amire a benne tárolt bornak és élelmiszereknek volt szüksége.

Az ezt követő földszinten gazdasági jellegű helyiségek sorakoztak. Az első a kulcsár „háza”, azaz lakóhelyisége volt. Az ezt követő, pitvaros, vagyis előteres ecetes házban tartották az ecet mellett a sót és a faggyút, az azokhoz kellő edényekkel együtt. A pitvarból nyílt a gyertyakészítő bolt, azaz boltozott kis helyiség. Valamennyi az egyik sarokbástyában helyezkedett el. Az inventárium felsorolása szerint ennek a bástyának az emeletén „az Gombköttők laknak”, a férfi és női viseletben nélkülözhetetlen, textil anyagú gombok készítői, két kisebb „kamrá”-val és egy pitvarral. A földszinti sarokbástya helyiségeit az istálló követte egy kis, hálóhellyel ellátott kamrával és a lovászmester „házá”-val, amely előtt

„Grádics” vezetett az emeletre, az ott levő, kis kamrával bővített „Deákok háza”-ba. Földszinti volt a tisztartó háza, a mellette levő „Víz Egettő”, a sótartó házzal, majd a takácsok helyiségei, a porkoláboké és utána természetesen a tömlőc. Az azt követő „kapu köz” a kastély bejárati szárnyának közepén elhelyezkedő, boltozott kapualj volt és benne a felvonóhidhoz szükséges berendezés. A kapualjból lépcső vezetett az emeletre, alatta egy ismét kamrának nevezett helyiséggel, abban vasmozsárral és hatvan darab szakállas puskával, azokhoz való 400 golyóval, csákányokkal, lapátokkal.

Az inventárium felsorolása ettől kezdve nem követhető az eddigiek szerint, mert a lépcsőn felérve a következő, „Az Ebédleő Uraimék Hazában”, vagyis az udvartartás nemesi tagjainak ebédlője és azután a felette lévő padlás különböző részeiben tárolt holmi, majd pedig az emeleten levő földesúri lakórész helyiségei következnek. Oda tartozott elsőként az ebédlő palota, azt követően az „Úr haza” négy, berendezéséből következtetve nagyobb méretű szobája, közte a „hálo Ház”, majd „Azoniom eő Nagha haza”, a kisasszony – a család leánytagjának – szobája, a nagyobbik és a kisebbik kis uraké, azok ebédlő és háló háza, tanulószobája, kis konyhája. Mellettük a Batthyány udvarban nevelkedő „Kis Széchy Szalassa” volt. Azt követte a név szerint meg nem nevezett „Hadnagy Uram”, azt a belső bizalmas Lengyel Imre pítvaros szobája, azt egy újabb lépcső, azután pedig a Batthyány Ádám vejének, Esterházy Lászlónak fenntartott, három helyiségből álló vendégszállás következett. Az emeleti helyiségek sorában a kápolna, a barátok, vagyis az udvar papjainak szállása, majd az asztalosok, a „Tislerek” két szobája és végül az „Iffjak” és az „Uraim” több helyisége, valamint a borbélyoké. Az inventárium ezután újból a földszinten folytatódik a mosóházzal, a nagy konyhával és az ahhoz tartozó kamrákkal, a sütő- és a lisztes házzal, a sütők vagyis a házi pékek szállásával.

Az inventárium által felsorolt helyiségek és azok rendeltetése, a bennük lakók és dolgozók megnevezése lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a földesúri családon, Batthyány Ádámon, feleségén, még otthon élő leányán és két fián, illetve a vendégségbe érkező jövendő vejen, Esterházy Lászlón kívül kik kaptak szállást, kik laktak állandóan vagy ideiglenesen a rohonci kastélyban. Állandó lakója volt az egész épület összes helyiségére felügyelő kulcsár, az uradalmat irányító – közvetlenül a földesúr alá tartozó – tisztartó, az istállókra felügyelő lovászmester és az uradalmi börtönőr, a porkoláb. A többi, a gombkötők, gyertyakészítők, takácsok, asztalosok, borbélyok valószínűleg szükség szerint jártak be a kastélyon kívüli lakóhelyükről, ugyan-

úgy, mint az íródeákok és az udvari papság, amely a németújvári, Batthyány Ádám által újjáépített ferences kolostor barátai közül kerülhetett ki.

Külön csoportot alkotott a nemesi kíséret, az „uraim”, akiknek a megközelítően 30–40, néha ennél is több fős rétege közül az úr mellé rendelték lehetek a napi szolgálatot képviselők a számukra ki-rendelt helyiségekben. Napi ellátás járt nekik, ezért külön ebédlőjük volt a kapualjból megközelíthető lépcsőről. Élelemellátás egyébként a személyzetten és a nemesi kíséreten túlmenően a földesúri magán-hadsereg vezetőitől az udvari és a táborig zenészekig nagyon sok mindenkinek járt, az inventáriumokban felsorolt pincékben és egyes földszinti helyiségekben tárolt tetemes mennyiségű élelmiszerre és borra ezért volt szükség.

Mindent összevetve a rohonci kastély nagyszámú helyiségében annak legalább tizenöt szobáját, kamráját és ebédlő palotáját elfoglaló földesúri familia mellett elsősorban a mindennapi élet kiszolgálásához szükséges kíséret és személyzet, iparos réteg, annak műhelyei kaptak helyet. Az épület földszinti és emeleti alaprajzi rekonstrukcióját az egyes szinteken lévő helyiségek elhelyezésével Koltai András kísérelte meg Batthyány Ádámról írt könyvében, az eddig idézett inventáriumok alapján.⁷ A kastély külső megjelenését egyemeletes formában, főhomlokzata közepén emelkedő tornyával egy a 17. század utolsó negyedéből maradt rajz őrizte meg.⁸

Rohonc kastélya Batthyány Ádám főúri udvartartásának központjaként méretével és sok helyiségével az országosan is jelentékeny kastélyok közé tartozott.⁹ A többi uradalom központjában álló Batthyány-kastély ennél kisebb méretű volt, mert ott a birtokos főúr csak átmenetileg szállt meg. Az apai örökségű, Rohonchoz hasonlóan belső zárt udvaros, négy szárnyból álló és négy sarkán kerek bástyákkal épített, jelenleg is álló Körmeny kastélyában¹⁰ – amely egyébként a végvárak közé volt besorolva – az 1640-es–1650-es évek inventáriumai szerint ugyanígy megtalálható volt az úr háza és hálójára, a hosszú és az ebédlő palota, a tisztartó, a porkoláb, a kapuőrző darabontok háza, valamint a pincétől a padlásig a bor és az élelmiszerek tárolására szolgáló helyiségek hosszú sora, összesen mintegy 20 „ház”.¹¹

A Batthyány Ádám özvegy anyja, Poppel Éva által lakott Rakicsány kastélya¹² huszonhárom felsorolt helyiségében 1640-ben, miután az az ő földesúri lakóhelye volt, megtalálható a reprezentáció és az étkezés elengedhetetlen helyiségeként a palota, az a nagyobb szoba, „az hol Aszoniom eő Ngha szokot szalani”, a tisztartó háza, a kapuköz és mellette az azt őrző darabontok háza, a sáfárház, a sütőház, a

káposztás ház, a konyha és annak kamrái, a borospince, a földesúri hatalom jelképeként a tömlőc és a porkoláb háza.¹³

A legtávolabbi birtokon, a Mura melletti Torony kastélyában,¹⁴ ahol az úr még átutazóban is alig fordult meg, nyolc régebbi és újonnan épített helyiség között 1640-ben ott is megvolt a palota, igaz ugyan, hogy csak „Deszkás”, vagyis egyszerű famennyezetes, szükségképpen a tisztartó szobája, a kapuköz, a többi pedig mindenféle szerszám tárolására alkalmas kamra.¹⁵

A toronyi Batthyány-kastély méretével és helyiségei számával már a köznemesség kastélyaival lehetett azonos kiterjedésű. Azokról a nagybirtokra jellemző inventáriumok ritkán készültek, méretükről, helyiségeik számáról legfeljebb birtokosztóasokról fennmaradt iratok tudósítanak. Azok közül is nagyobb volt a bozsoki Sibrik-kastély,¹⁶ amelyről 1665-ből, amikor Batthyány Ádám fia, Kristóf megvásárolta, maradt inventárium, benne tizennégy összeírt helyiség. A palota elnevezésű terem a köznemesség soraiban is nagyobb tekintélyű Sibrik családhoz méltóan ott is létezett a szükséges konyhával, a tömlőccel együtt, a többi általában boltozott kamraként akkor már szerszámok és mezőgazdasági termékek tárolására szolgált.¹⁷

A Batthyány Ádám köréhez tartozó középbirtokos nemesség kisebb kastélyairól fennmaradt összeírások az ő mindennapi életük megismeréséhez nyújtanak segítséget. A mai Vasszécsény kastélyának¹⁸ előzménye 1693-ban, amikor Szegedy Pál alispán vezetésével kiküldött bizottság mérte fel – „...jöttünk ide Szécsény kastilnak mostanyi mivoltokban Levő meg tekéntésére...” –, az akkor tehető vagyonú Telekesi Török család – ekkor már a Batthyány szervitorok népes csoportjának tagja – birtokában volt. A kastélyba a vizes árkon át a felvonó vagy emelő kapun át a kapuközbe, azaz a boltozott kapualjon át jutottak. Onnét nyílt a kocsiszín, majd a szemléről felvett jegyzőkönyv egy bástyát említ, az alatt pedig pincét. Azután következett a porház a puskapor tárolására, azt a sütőház és egy boltozott szoba és az épület sarkán az emeletre vezető grádics. Fent elsőként „nyári mulató hely”, azt követte a gabonás „ház”. Az ez utáni helyiségről azt jegyezték fel, hogy „ház puszta, sövényfalu”, a következőről, hogy „gabonás ház, favázás”. Ezt pitvar, három gerendás szoba, a „Palotás”-nak nevezett gerendás szoba, s végül az „öreg palota” követte. A következő bástya után az ebédlőt vagy kis palotát írták össze, a konyhát a szakács szobájával, s a második emeleten a boltozott folyosóról nyíló vendégház és egy újabb palotát az előbbi felett. A sort a padlásra vezető kerek grádics fejezi be, végül az udvar galambházzal.¹⁹ A felsorolt, részben

gerendás mennyezettel, részben boltozattal fedett szobák voltak a földesúri család lakóhelyei, külön ebédlővel és egymás felett két nagy, palotának nevezett helyiséggel. Ezen kívül a legszükségesebbek, a konyha, a kenyérsütőház, a szakács szobája és egy valószínűleg nyitott és szellős nyári mulató hely. Mindez elég csekély a Batthyányak rohonci kastélyához mérten.

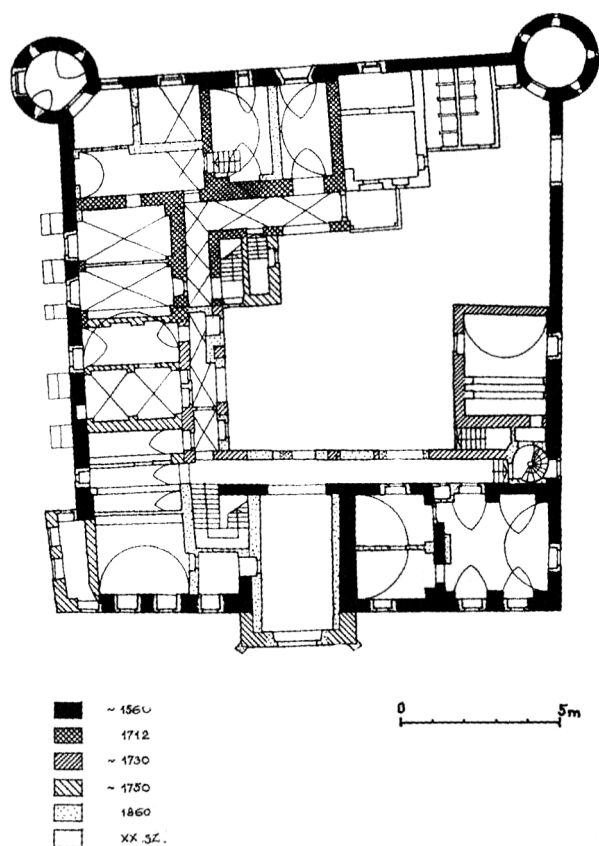
A nagyobb birtokú köznemesek sorába tartozó Ostffyasszonyfalvai (ma Ostffyasszonyfa) kastélya²⁰ esetében a helyszínen járt nemesi bizottság 1583-ban még az abban lévő nagy torony pincéje felett két házat, a latrinát és egy fából való másik házat írt le az osztozkodó Ostffy Jakab részének, Ostffy Mihály részének pedig a kisebb tornyot minden helyiségével.²¹ 1630-ban az akkor osztozkodó Ostffy Tamásé lett a kastély keleti része, abban két boltozott pince, afelett „egi bolt Zoba, es egi szenes haz”, a második szinten „Egi kalihás szoba, Egi bolt szenes haz”, Ostffy Jánosé a nyugati, s abban lent „Nagi Gerendas pincze, Egi Tejes haz” a földszinten, „Egi öregh Zoba masik az kibül füttik, Egi pituar, fölötte egi szalannas haz”, legfelül pedig „harom haz egj öregh szoba, Pituar es egi Gallia”.²² A későbbiből is torony jellegű építmény rajzolódik ki, de mindkettő megegyezik abban, hogy a pincék felett és a felső szinten két-három lakható helyisége volt a kastélynak.

A következő, szintén a század végéről származó összeírás a Telekesi Török családhoz hasonlóan Batthyány-szervitor Békássyak gyöngyöshermányi emeletes kastélyát²³ örökíti meg. Ott a pince feletti földszinten a konyha, a cselédház és két szoba volt, az emeleten további öt szoba és a kápolna kapott helyet. A kocsiszín, a szekérszín és az istálló mellett három gabonátároló helyiség volt még.²⁴

Hasonlóan kisméretű kastélya nagybirtokos úrnak is lehetett kisebb uradalma központjában. Ilyen volt az Esterházyak fertőszéplaki rezidenciája²⁵ 1662-ben felvett inventáriumára szerint. Abban hat darab „kis ház”-at írtak össze, az ebédlő házat és az öreg, vagyis nagyméretű palotát.²⁶

A Nádasdyak Csepregen lévő kis kastélyában²⁷ 1608-ban négy „ház”, egy „zoba” és két „Zenes”, vagyis szenes, tehát fűthető ház volt az árnyékszékel együtt, valamint az elmaradhatatlan nagy helyiség, ebben az esetben az „eoregh tanczolo Haz” kemencével.²⁸

Visszatérve a 16. századra, meglepőnek tűnhet, hogy még 1580-ban is mennyire élt a kastélyok építésében a középkor hagyománya, nem beszélve az írásmódról. Akkor hatfőnyi nemesi bizottság előtt osztozott a Vas megyei Nádasd kastélyán²⁹ a Nádasdyak nemesi ágából származó Pál és Tamás. Kettőjük közös birtokában sorolja a kastélyt körül-

2. A mihályi Ládonyi-kastély alaprajza
(Koppány 2014, 83 kép)

vevő palánkot és az árokásást, vagyis az árok állandó karbantartását. A palánk melletti istálló a konyhával és az ahhoz kapcsolódó két bástya hasonló módon közös birtokban marad, valamint a két különálló bástya is. A kastély épülete, „az belső Thoron modra chynalth hazak”-nak „Nap kelet felől való fele... mynd allya fewly eseth Pal wramnak. Nap nywngath felől való fele mynd foldigh eseth Thamas wramnak. Igy hogy az pyncze...” kettéosztott. A torony módra megépített központi házban „... Az fenti kis emelcső pitvarával, árnyékszékkel közös...” maradt.³⁰ Az osztozásról szóló iratban megnevezett, torony módra épített nemesi ház jellegzetesen középkori épületforma, amely már a késői Árpád-kor óta ismert: vastagabb falakkal emelt, rendszerint olyan kétemeletes ház, ahol a földszint pincének használt szint, és a felette lévő két emeleten voltak a lakóhelyiségek. Az épület bejárata az első emeleten, felvonóhidassal nyílt, miként 1580-ban Nádasdon is. Az épület előtt lépcsővel megközelíthető emelvény állott, a felvonóhidat arra lehetett leereszteni.³¹

1596-ban néhai Osztopáni Perneszi András királyi személynöki ítélőmester négy fia és két asszony leánya osztozkodott az 1566-ban épített zalalövői

kastélyon.³² Az arról készített irat alapján olyan négyzetes alaprajzú építmény rekonstruálható, amely három szárnyból és a negyediken húzódó külső fal közepén magasodó, emeletes kaputoronyból állott, négy sarkán pedig kerek bástyatornyok voltak. A három, emeletes szárny közül a kaputoronytól balra eső jutott a két asszonynak, a szemben levő a legidősebb férfitag Jánosnak, a jobboldali pedig Györgynek és Lászlónak. Mind a három udvari oldalán emeletes pitvar húzódott, amelyre a hátsó szárnynál a „nagy grádics” vezetett fel. Az épületet széles vizesárok vette körül, és közösek maradtak „... Az kastel Arokyaban walo halak...”³³ A mai Zalalövő korai előzményén álló, vizesárokkal övezett kastély zártudvaros megoldásával és négy saroktornyos formájával a kora újkori mihályi Ládonyi- és a körmendi Batthyány-kastélyokhoz volt hasonló, s ebben a megoldásban még több dunántúli kastéllyal lehetett azonos.³⁴

Végül a sok közül utolsó példaként a szintén Vas megyei Sitke átépített állapotban ma is álló kastélya,³⁵ amelynek előzményét 1548-ban tízfős nemesi bizottság előtt osztották fel az 1535-ben elhunyt Sitkey Sebestyén öt fia között. A felosztásban szerepel a palánk, az abban lévő sorompó, vagyis a lovaskapu, az épített kapu a felette lévő „felső haz”-zal, egy bástya a benne elhelyezett „életeshaz”-zal és az istálló. A kastély fő épületének akkor két része, egy régi és egy újabb volt, közülük az utóbbi helyiségeit sorolták fel. Az új „házak”-ban a földszinten délről konyha, szoba, életes ház (vagyis élelemtároló helyiség), a közösen maradt sütőház pitvarral és kamaraszék (árnyékszék) helyezkedett el, észak felől szoba pitvarral, kamra és kamaraszék. Az emeleten a felvezető grádics, két boltozott és a boronás, vagyis gerendákból összerótt helyiség, a szalonnaház és egy újabb konyha volt.³⁶ Az előzőekben bemutatott példákhoz hasonlóan ebből a felsorolásból sem igen rekonstruálható maga az épület, többnyire csupán az abban lévő helyiségek felhasználásának módja ismerhető meg.

A KASTÉLY RÉSZEI

A kapu és a kaputorony

A kastélyhoz vezető út végén, az azt körülvevő vizesárok, illetve az azon átvezető híd előtt általában mindenütt megtalálható volt az a rohongi kastély 1650. évi inventáriumában szereplő „Az var hidgia előtt Sindedes Szen”, vagyis egy paddal ellátott, fedett szín, amely arra szolgált, hogy az előre nem jelzett érkező ott foglaljon helyet, amíg a vizesárok külső oldalán húzódó palánk kapujánál lévő őrség

meg nem kérdezi, honnan és milyen célból jött, és kit keres. Csak a megfelelő válasz esetén engedték tovább, a vizesárkon átvezető hídra. A körmendi kastély 1655-ös összeírásában „Az kapu előtt hirmondó Mosar” volt. A vizesárok hídja minden esetben fából ácsolt volt, amelyet várható nagyobb veszély esetén szét lehetett bontani, hogy maga a kapu megközelíthetetlen legyen. A hirmondó mozsárral a váratlan és esetleges ellenséges támadást adták hírül a kastélyllyal együtt a távolabbi környéknek is.

A híd utolsó szakasza a minden esetben kőből faragott kapukeretbe felhúzható csapóhídban végződött. Annak leeresztése után lehetett belépni a boltozott kapualjba, amelynek egyik oldalára nyílt a kapuőrző darabontok szobája, és természetesen onnét lehetett megközelíteni a kastély belső szintjeit, főleg az emeletét. Magában a kapualjban kaptak helyet ugyanakkor a kapuőrzők fegyverei, főleg azonban a felvonóhíd belső szerkezete. Erről a még élő középkori hagyományoknak megfelelően így ír a Dráva-parti, Batthyány-birtokú Torony kastélyának 1633. évi inventáriuma: „Az Kapu közben zakalos. Nro. 7. Gyalog zaszlo. 1. Eöregh Lancz”, vagyis a kapuőrzők felszerelése. A körmendi kastély 1655-ös összeírásában „... az kapu közben ... Az emeleő hidon lancz No. 2. kapura ualo Retez No. 1. Gyalogh dob No. 1.”, azonkívül talicskától kezdve vas rostélyon, bilincsen, nyakra való vason, rabra való láncon és cseréptégla formán át még sokféle tárgy. Bozsok 1665-ös összeírásában „Az Kapu Közben. ... Az Kapukon hosszú lancz Nr. 3. Lakat Nr. 4. Gyalogh Dob Nro. 1.”.

A kaput és a kapualjat magába foglaló épületrész felett emelkedett a kastély tornya. A sopronkeresztúri korai kastély 1597. évi inventáriumában „Az Thoronban” vezetett a kapualjból az emeletre vezető grádics. 1605-ben, amikor a körmendi kastélyt átadták Batthyány Ferencnek, a kamara megbízottjai által felvett, latin nyelvű inventáriumában a kapu felett emelkedő toronyban legfelül nagyméretű óra volt, az az alatti, egymás feletti két helyiségben pedig muskéták, szakállas puskák, azokhoz való ólom- és kőgolyók. Bozsok kastélyának 1665. évi összeírásában „Az Toronyban. Vár óra minden hoza tartozando eszközivel, jo. Nro: 1.”, az alatta levő házban pedig 5 darab szakállas puska volt. Több kastély esetében jelzik az írott források, hogy a kaputorony legfelső szintjén, a csúcsos tető eresze alatt fából ácsolt, körbefutó és mellvédes galéria húzódott, amelyből messze vidék volt áttekinthető, és amelyben állandó őrség figyelt, közelgő veszély esetén trombitaszóval jelezve azt. Az idézett bozsoki kastély 1690 körüli nagy átépítése alkalmával jelezte az ottani provizor, hogy „Az Toronynek obriszát – vagyis tervrajzát – az Alcs megh csinál-

ván”, azt elkezdték építeni, a tetejére Sopronban készülő réz gombokért elküldet.

Ez a kapu felett magasodó torony szintén középkori öröksége volt a kastélyoknak. A bejáratot emelte ki, ugyanakkor a nemesi székhely birtokosának társadalmi jelentőségét is, a kicsiktől a nagyokig egyaránt. A legnagyobbak közé tartozó Rohonc inventáriumában sehol sem szerepel, Johannes Ledentu 1639. évi tollrajzán³⁷ azonban éppúgy látszik, mint egy 1678-as, ismeretlen szerzőjű rajzon.

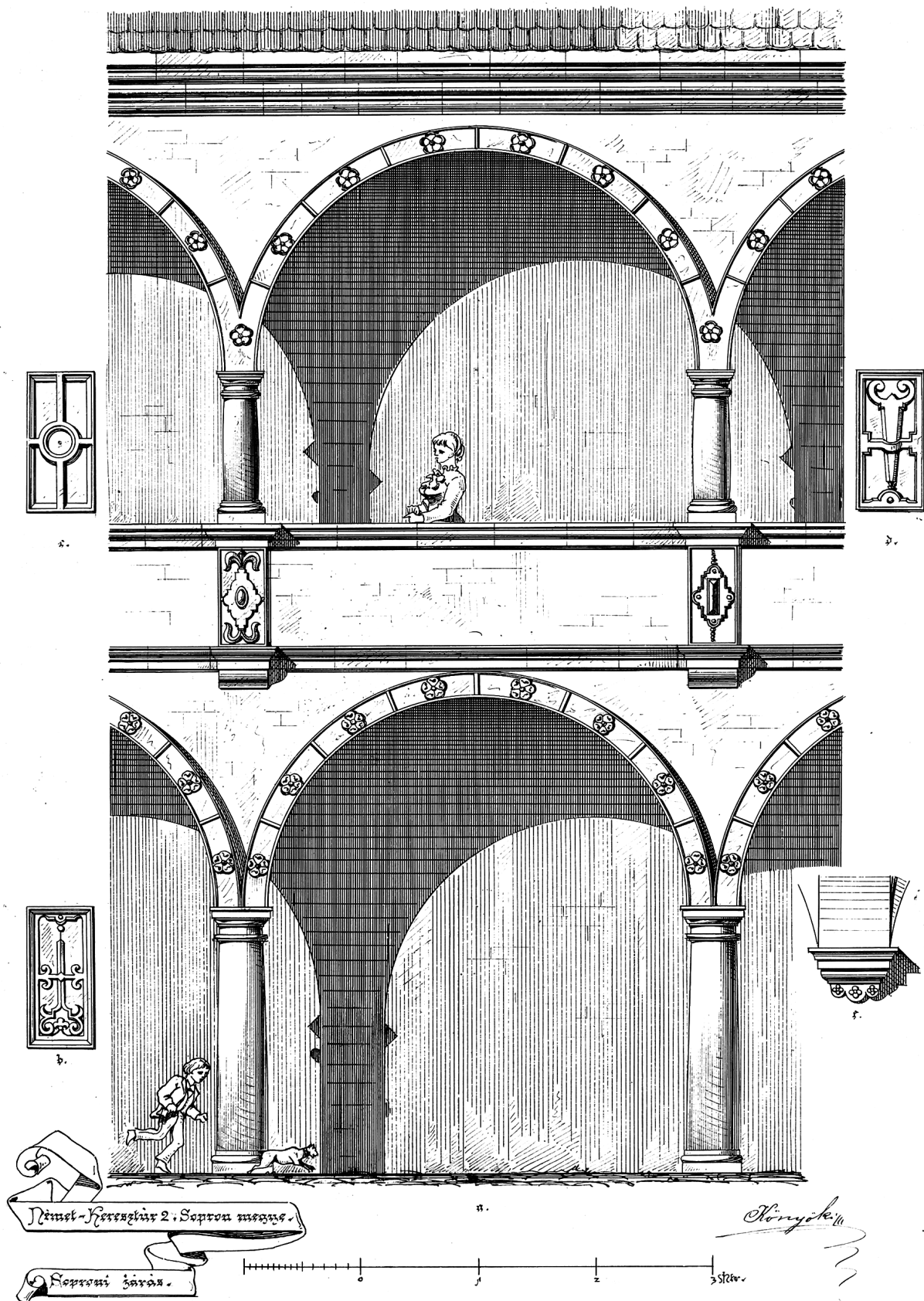
Az udvar

Részletes leírása sehol nem szerepel, csupán mellékesen említik meg, az ott található tárgyakkal vagy berendezéssel. Valószínűleg mindenütt burkolatlan volt. A körmendi kastély idézett 1605. évi összeírásában két ágyú és egy kerekekre szerelt vascső szerepel az udvaron. 1652-ben ugyanott „Lanczos Vödörös eleuen kut”-at írtak össze. Rohoncon 1650-ben a kúton kívül egy vas tarackot említettek, de már 1602-ben a toronyi kastély udvarán is csak „Kwtt (kút) Epp kyn kett vodeor vagion” és a többi dunántúli kastélyban sem volt ez másképpen.

Az udvarról nyíló, földszinti helyiségek

Közéjük tartozott elsősorban az istálló, az abban a korban a közlekedéshez elengedhetetlen hátsólok részére. Azt a vele együtt létező helyiségekkel együtt a legjobban és áttekinthető módon Rohonc kastélyának sokszor idézett, 1650. évi inventáriuma írja le.³⁸ Az istállóban, amely üvegablakos és ajtóval zárható, tüzelőhely is volt hideg idő esetére. Mellette foglalt helyet a lovászmester „háza” és emellett egy külön grádics, hogy az úr szükség esetén gyorsan érje el felszerszámozott lovát. Az istállóhoz közel volt a kocsiszín az úr és családja számára fenn tartott hintóval, valamint szállító szekerekkel.

Az udvarról volt természetes módon megközelíthető a konyha, az azt kiszolgáló további helyiségekkel. Rohoncon 1650-ben két konyha volt, „Az Eöregh Konian”, vagyis a nagyban főztek a kiszolgáló személyzet számára, a kis konyhán pedig az úr, családja és közvetlen kísérete, adott esetben a kiskorú gyermekek vagy a vendég részére. A konyhához tartozott a konyhasáfár szállása és mellette több, kisebb-nagyobb kamara, valószínűleg különböző élelmiszerek tárolására. Az alsó szinten lehetett „Az Tislerek Haza”, vagyis az asztalosoké, a nap mint nap szükséges javítási munkákhoz. Az inventárium külön említi a kastély mindennapi életében állandóan szükséges mosóházat, a sütőházat a kenyérsütővel együtt és mellette a sütők szállását, az ahhoz tartozó lisztes házat, a takácsok házát, a porkoláb házát és a tömlöcöt. A kisebb, főleg a fából készült kastélyokhoz tartozó, minden esetben tűz-

3. A keresztúri vár udvari árkádjai, Könyöki József rajza (Budapest, Forster Központ, Tervtár)

veszélyes konyha és az ahhoz szükséges egyéb, a mindennapi ellátást biztosító helyiségek, mint többek között a sütőház, külön épületben, a kastély főépületétől távolabb helyezkedtek el.

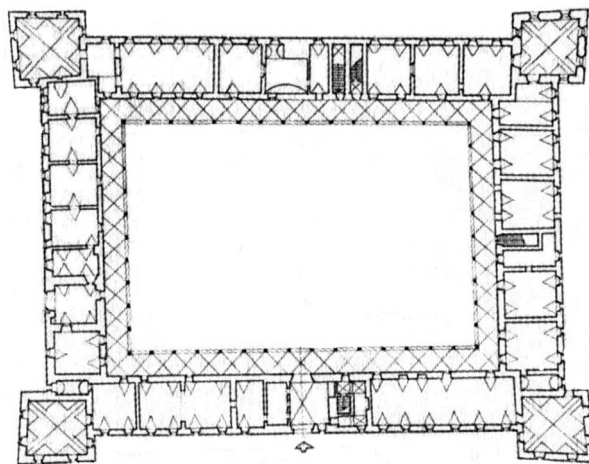
A felső szint helyiségei

A palota

A Dunántúlon, amint a 16–17. századi ország más részein is, a levéltári adatokból elsősorban a főnemesi várak és kastélyok legnagyobb méretű termei, „palotái” létezéséről, elnevezéséről, azok berendezéséről vehet tudomást a kutatás. A kisebb, köznemesi kastélyoknak az elmúlt évtizedekben történt műemléki kutatása azt bizonyította, hogy ez az épületrész ott sem hiányzott.

A mindennapi élet és azon belül az összes, vendégsereggel történő esemény – a keresztelőtől a temetésig – színhelye a kastélyon belül ugyanis a sok embert befogadó legtágasabb helyiség, a palota volt. Ott fogadták az ünnepi alkalomra érkező rokonságot és a meghívottakat, ott zajlottak az ünnepi ebédek és vacsorák vagy az éjszakába nyúló táncmulatságok. A kutatás rendelkezésére álló forrásanyagban a kastélyok palotáiban történt ünnepélyes alkalmak áttekintése során aszerint, hogy főnemesi vagy kisebb birtokos nemesi kastélyról van szó, elkülönülnek az azokat említő adatok.

A Batthyányak – a század közepső évtizedeiben I. Ádám – tulajdonában levő valamennyi birtokközpontban állt vár vagy kastély, s abban mindenütt megtalálható a palota elnevezésű, nagyméretű és a többinél fényesebben, gazdagabban kialakított, reprezentatív helyiség. A birtokos család által legtöbb alkalommal lakott rohonci kastélyban 1634-ben kettő is volt belőle: az „eöregh (vagyis nagyméretű) Palotában” – ahogyan írták – annak méretét a benne felsorolt 21 ablak és 3 ajtó illusztrálja, vele szemben az „ebedlő Palotában” csupán nyolc ablak és egy ajtó volt. 1650-ben az akkor 18 ablakos és 4 ajtós nagy palotában a kilenc hosszú asztal és 46 szék mellett ott volt 4 pohárszék, két zöldmázás kályha és a „Musikasoknak valo karos”, a falakon pedig három kárpit. Az idézett nyolc ablakos „Ebedlő Palotában” a pohárszéket és a zöld kemencét sorolták fel, a falakon tizenkét zöld kárpitot és nyolc képet.³⁹ A család birtokában lévő Szalónak várában 1641-ben említik az „Ebedlő Palotá”-t, Dobra várában⁴⁰ ugyancsak 1641-ben a „kepekkal irott – vagyis nagy valószínűséggel festett falú – Palota”-t, 1643-ban és 1645-ben ugyanazt „Himes Palota” néven, a körmendi kastélyban 1640-ben a „hosszu Ebedlő Palota”-t és a „Felső öregh Palota”-t. A rakicsányi

4. A keresztúri vár alaprajza (Koppány 2014, 45. kép)

kastélyban szintén 1640-ben „Az Palotában”, amely egyben „ebedlő haz” a három asztalon és a 24 zöld széken kívül összeírták a hat kárpitot.⁴¹ 1647-ben azt jegyezték fel, hogy „Tisler Hanz” kárpitokat szegez fel „az Palotában” és több más, az úr által használt kamrában. A felsorolt, a paloták falait díszítő képek és kárpitok, a „Musikasoknak valo karos” és az ünnepélyes alkalmak során ott alkalmazott zenészek az úr akkori életformáját jelzik.

A kisebb nemesi kastélyokban természetesen ilyen nagyméretű paloták nem voltak, el sem fértek volna. Egyes esetekben még az udvarházakban is – főként a nagyurak birtokában levőkben – ott voltak a palotának nevezett termek. A Telekesi Török család Vas megyei Szécsény kastélyában 1693-ban annak helyiségei között az emeleten lévő ebédlő vagy kis palotát írták össze.⁴² 1662-ben a Békássyak Sopron megyei Széplak kastélyában az arról készült inventáriumban azt jegyezték fel, hogy mit találtak „Az Eöregh Palotában” és „Az ebédlő Házban”.⁴³ A többi helyiség közül kiemelt nagyobb terem az idézett példában más elnevezéssel a főrangú Nádasdyak Sopron megyei Csepregen lévő udvarházában is ott volt „eöregh Tanczolo Haz” formában.⁴⁴ A kutatásnak a levéltári adatok alapján az akkori, vagyis a töröktől meg nem szállt Dunántúlon összegyűjthető, mintegy másfélszáz kastély közül eddig mintegy húsz helyen sikerült palotának nevezett nagytermet találnia, azonban feltételezhetően mindenütt ott volt.

A palota még a kisbirtokos nemesség kúriáiban is létezett. Egy 1672-ben készült Zemplén vármegyei összeírásban olvasható az ottani Jesztreb nevű falu nemesi udvarházainak inventáriuma, s benne Bancsy Mártoné. Kőből épült és az istállót tartalmazó földszintje felett „Az Felseő Palotában Fa haz vagion”, vagyis az fából készült, mint az utána fel-

sorolt emeleti helyiségek is.⁴⁵ Ugyanott Csernel Bálint kúriájában említették, hogy mi volt az „Ebedlő haszban”, az ebédlő palotának megfelelő nagyobb helyiségben.⁴⁶

A palota eszerint többféle feladatot ellátó helyiség volt, akár külön-külön elhelyezve, akár egyetlen nagyobb teremben: az udvari reprezentáció, vagyis a politikai vagy a baráti, a családi vendégfogadás, az egyszerű étkezéstől az ünnepi lakomáig, a családi vagy más ünnepnapok tartásáig, ahol nemcsak étkezés, hanem tánc is folyt. A főúri palota reprezentatív jellegére egyetlen adat is kellően világít rá: 1636. május 10-én szerződött Batthyány Ádám „Az Bécsi Pau Majszter”-rel, Giovanni Battista Orsolinivel a „Nemetújvari varban a’ minemeö kübeöl valo épetések kivantatnak” címmel.⁴⁷ A szerződés német nyelvű, belsejében magyar fordítással. Első pontja így szól: „In dem Grossen Saal im boden mit Stukator arbeit mit Modell, dass man bildt stuckh hinein mahlen oder setzen kann.” Magyar fordításában: „Az örök Palotában kevantatik Padlas olly, hogy kepekkal legyen ekesétve io mogyaval.” Orsolini mester szerződését egészíti ki Batthyány feljegyzése, amely szerint 1636. május 20-án egyezett meg Bécsben „Az kep iroval” a németújvári vár nagytermének mennyezetére festendő kilenc képről, amelyért 150 rajnai forintot, meghatározott mennyiségű bort és búzát ígért. A bécsi képiro későbbi adatok alapján Christian Knör volt.⁴⁸ A rohonci kastély öreg palotájáról ehhez hasonló adatok egyelőre nem ismertek, feltételezhető azonban, hogy az is hasonlóan gazdag belső kiképzésű lehetett.

Az állandó lakóhelynek számító rohonci kastély nagy palotája volt a kiemelkedő vendégek fogadóhelye. Közülük az eddig ismert legkorábbiról 1634. június 9-én jegyezte fel Batthyány Ádám, hogy megérkezett hozzá Rohoncra Zrínyi Péter, s a következő napra: „mulatánk egi nap”. Abban az esztendőben Zrínyi Péteren kívül vendégei voltak még Nádasdy Ferenc, a Forgách urak, Kéry János és sógora, Erdődy György feleségestől. Attól kezdve évről évre feljegyezte a vendégek sorát, ottlétük idejével. Köztük a legsűrűbben szereplők későbbi veje, Esterházy László, valamint a két Zrínyi testvér, Miklós és Péter. Felsorolásuk oldalakat venne igénybe, a császár követeitől, német grófokon, Esterházy Miklós és Pálffy Pál nádoron, felvidéki főurakon át a dunántúli nemesség tagjaiig nagyon sokan, akiket a palotában kellett fogadni, és ha huzamosabb ideig maradtak, az ebédlőpalotában kellett megvendégetni. Ezen kívül a nagy palota volt a vendégsereg számára rendezett ünnepségek, táncal egybekötött mulatságok színtere.

A palotának az eddig történt felsorolásban jelzett felhasználását a Dunántúlról kilépve kellő-

en illusztrálja Thurzó György nádor özvegyének, Czobor Erzsébetnek az az intézkedése, amellyel fia, Thurzó Imre és Nyáry Krisztina lakodalmára Helmeck kastélyában a meglévő régi mellé új, még nagyobb palotát építtetett Mihály tokaji ácsmesterrel. A végzett munkáért, annak elkészülte után, a mesternek 1618-ban fizettek.⁴⁹ Az új palota – készítőjének mesterségéből adódóan – fából készült, ami még a 17. században is megszokott megoldás volt.

Nem volt az másképpen a középbirtokos nemesség kisebb kastélyaiban sem, az ott lévő palota, vagy ha nem is úgy hívták, a nagyobb terem is a vendégek fogadására, külön ebédlő ott nem lévén, megvendégetésére, az azokkal összefüggő mulatságok, táncok rendezésére szolgált. A sok személyt mozgató vendégfogadás vagy akár a háziúr és szűkebb környezete, a főurat kísérő nemesi környezet hétköznapi étkezése sem múlhatott el muzsika nélkül a főúri udvarok ebédlőpalotáiban. Azt az állandóan, a főúri udvartartások részét képező vagy időnkint onnét kölcsönkért muzsikások szolgáltatták a palotákban, ebédlőházakban kialakított zenészkarzatról, az akkor muzsikások székének nevezett emelvényről.

„Az musikasok szekje” és az udvari muzsika

„... Vacsorához ülnek s vannak nagy vígadván Trombita-harsogást, síp-sikoltást hallván.
(...)

Hol a sok muzsika szép zöngése között
A síp és trombita Echóval küszködött,
Elvacsorálák, mit a szakács jól főzött...”⁵⁰

A várakban és kastélyokban egykor volt „Musikasok széke” vagy egyéb néven „Musikasoknak való koros” („korus”, ill. „kórus”) és más, változatos elnevezésű, a palotához tartozó berendezési tárgy a magyarországi zeneélet „néma emléke”, ahogyan azt Király Péter zenetörténész 2003-ban megjelent kötetében⁵¹ és *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete* című tanulmányában megállapította.⁵² Utóbbiban külön fejezetet szentelt a témának az akkori ország területéről az 1601 és 1737 közötti időből felsorakoztatott példákkal. Azokat követően bemutatta a 17. századi Magyarország „rezidenciális” zenei életét, s abban az általa „zenészerkély”-nek nevezett bútorzatot, illetve az azokon játszó zenészeket és zenekarokat.

Az általa idézett, felvidéki és erdélyi példából megtudható, hogy milyen volt ez a zenészerkély. Az Abaúj megyei Jászó Rákóczi-kúriájában 1651-ben volt „egy Eöregh Palota haz... ott Musikusoknak

való helyly fa Oszlopokon allo deszkas". A tehetősebb, gazdagabb középbirtokos nemesség kúriáiban is megtalálható volt ez a jellegzetes berendezési tárgy. Jó példa erre a Zemplén megyei Bacskó Bocskay-kúriája, ahol 1670-ben „Hoszu palota, ... ajtó felet, a Musicasok deszkából csinált helye” volt, ugyanott 1672-ben „kübul épített egy hoszu palota: ... Hegedüsek[ne]k valo Szék No. 1.”⁵³

A fricsi, 1623 és 1630 között Berthóty Bálint által építtetett kastély muzsikáló székéről a fentiekben és az írott forrásoknál jóval többet lehet tudni, mert azt a kastély 1905-ben történt átépítése során lebontották és Bártfára, a Sárosmegyei Múzeumba vitték át. „Az emeletet a főhomlokzat egész hosszúságának megfelelő nagy terem foglalta el. Benne a 19. század derekán állott a zenészek számára emelt karzat, mulatozó alakokkal kifestve” – írta róla Várjú Elemér a *Magyar várak* című könyvében.⁵⁴ Leírása a jóval korábban Tóth Sándor által megírt *Sáros vármegye monográfiája* alapján egészíthető ki, ahol a következő olvasható a fricsi kastély 1905. évi átépítéséről: „Ekkor távolítják el... a főterembeli zenész faerkély XVII. századi négy festményét, melyek egyike magát a termet, az erkélyen játszó magyar ruhájú zenészeket, s az előterében élénken tánczó négy magyar úri párt ábrázolta.”⁵⁵

A muzsikások széke, ahogyan azt a fricsi kastély bizonyítja, általában nem volt egyszerű megjelenésű építmény, hanem – és valószínűleg nemcsak ott, hanem országsherte – festmények, esetleg csupán színes festés díszítették, mint ahogyan az azokat tartalmazó termeket is. Az is nagyon valószínű, hogy a berendezésnek ez a része nem a 17. században jelent meg, hanem már az előző század is ismerte, és az akkori várakban és kastélyokban is megvolt, bár a 17. század előtti időből erre vonatkozóan a kutatás nem rendelkezik adatokkal.

A Felvidékhez és Erdélyhez hasonlóan a dunántúli források adatai szerint is a főúri kastélyok palotáiban volt a zenészerkélyek helye. A Batthyány I. Ádám által korábbiából átépíttetett rohonci kastélyban „Az Istalo fölett valo Palotaban”, amely egy tizennyolc ablakos, igen nagy méretű terem lehetett, volt „Musikasoknak valo koros 1.”, az ebédlő palotában azonban nem volt. A kisebb kastélyokban is előfordult, mint például a telekesi Török család vasszécsényi kastélyában.

Az idézett szerzők által felsorakoztatott és a muzsikások székén zenét szolgáltatókat bemutató adatok mellé érdemes a 17. század ide vonatkozó további adatait felsorakoztatni. A kor zenei életét összefoglaló Bárdos Kornél és legújabban a többször idézett Király Péter és röviden Sós Andrea a muzsikások székében zenét adó főúri udvarok közül kiemeli a

dunántúli Batthyány-, Esterházy- és Nádasdy-udvarokat, a Felvidékről pedig a Rákóczi, a Thököly és a Thurzó családét. Azokat egészítik ki a nagyobb városok zenészei, mint Sopron templomi és toronyzenészei, akiket 1622-ben Csáky László hívott Pápára, gyermeke keresztelőjére, vagy Pozsony zenészei, akiket Thurzó László hívott a várostól Semptére, családi ünnepre. Az idézett szerzők által a főúri udvarok zenei életéről bemutatott adatok többségükben a Felvidékről és Erdélyről szólnak. Az alábbiakban azokat főleg a Dunántúl főúri zeneéletéről maradt adatok egészítik ki. Ismételten a kor szinte minden témában otthonos kutatóját idézve, Takáts Sándor *A török-magyar énekesek és muzsikások* című tanulmányában közölte a Batthyány, a Nádasdy és a Zrínyi udvarok zenei életéről szóló adatokat.⁵⁶

A 16. századból, már annak első feléből Nádasdy Tamás nádor zenészeiről szólnak a források. 1532-ben Bakyth Pál cigány hegedűsöket kért tőle, 1550 körül pedig udvari lantosa volt. A sárvári udvar zenei életét jól jellemzi, hogy még a nádor halála után is országos híre lehetett, 1563-ban „Bizonyos Antonia főasszony” írta özvegyének, Kanizsai Orsolyának, hogy „Méltóztassék az virginát megvenni és az mesternek kifizetni”.⁵⁷ A nádor nagyhírű fia, a törökverő „Fekete bég” elnevezésű Nádasdy Ferenc 1567 és 1569 között Bécsben udvari apród volt nagyszámú udvartartással, ott vendégeket is fogadó szállásán azokat muzsikásokkal, olasz hegedűsökkel és németekkel szórakoztatta, írja róla ismételten csak Takáts Sándor.⁵⁸

A Batthyány családból a műveltségéről nagyhírű, Itáliát és francia földet is megjárta Boldizsárt ismeri a kutatás zenekedvelőként, akinek udvarában voltak muzsikások, s ő maga is játszott lanton. A lantjátékot még Itáliában, 1560 körül Padovában tanulta. 1574-ben Burján Mátyás körmöci orgonás automata zeneszerszámát ajánlotta fel neki, mert őt „a muzsikások leghatalmasabb támogatójának ismeri”.⁵⁹

Batthyány Boldizsár zeneszeretétét muzsikusaival együtt fia, Ferenc is örökölte. 1595-ben Enyingi Török István Gyulafehérvárról írott levelében énekes gyermek szerzését ígérte neki, 1609-ben pedig ugyanazt Dóczi Simon. 1605-ben muzsikásai Zrínyi Györgynél voltak kölcsön. Lantosát 1608-ban Török István kérte kölcsön Pápára.⁶⁰

1628-ban Esterházy Miklósnak 11 tagú udvari zenekara volt, benne 3 hegedűs és 1-1 virginás, lantos, furulyás, dudás, sípos, trombitás és karmester.⁶¹ Batthyány Ádáméban 1658-ban a 18 főből álló zenekarban 7 trombitás, 4 hegedűs, valamint sípos, furulyás, virginás, lantos és 3 meg nem nevezett zenész,⁶² 1666-ban az Erdődy udvari zenekarban 13 főből 3 hegedűs, 3 sípos, 4 trombitás, 1 cimbalmos, 1 dobos és 1 dudás volt. A Felvidéken a század vége

5. A sárovári Nádasdy-vár látképe.
Matthias Greischer metszete.
(Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok)

felé Thököly Imrénél a 29 fő között trombitás, sípos, hegedűs, virginás, dudás, dobos, egy orgonista és egy kántor.⁶³

A Dunántúlon a 17. század egyik legszelebb körű műveltséggel rendelkező Nádasdy Ferenc udvari zenészeit 1644 táján az a Nicolaus Victorio vonós basszista irányította, akit ezt megelőzően a bécsi St. Michael-templom muzsikusi között említenek Adam Baumeisterrel együtt. Ugyanott és ugyanakkor szerepel Johann Samsoni császári muzsikus. 1670 után több, azt megelőzően Nádasdy-muzsikusként ismert személyt tart számon a kutatás, Marchesini kasztrált énekest, Alfonso Selvaticit, Bartholomäus Pyrtalert, akik akkor már bécsi, drezdai, stuttgarti és a lengyel királyi udvarban működtek.⁶⁴

A Batthyány-udvarral tartott kapcsolatot Wolfgang Ebner bécsi császári orgonista és zeneszerző, I. Ádám levelező partnere.⁶⁵ 1651 októberében Batthyány veje, Esterházy László felkérésére egy másik bécsi orgonista és zeneszerzővel közösen szerepelt Kismartonban, valamint 1644 év végén Nádasdy számadásaiban.

A főúri udvarok által tartott zenészek között külön csoportot alkottak a földesúri magánhadisereg kötelékébe tartozó tábori zenészek, trombitások és dobosok, akik a katonaság mozdulatait irányították a sereget vezető parancsai nyomán. A tábori vagy hadi trombitások a törökkel vívott hadakozásban a támadás, a visszavonulás és egyéb jelzéseket továbbították, akár csak a főúri seregvonulásokon vagy a nagyobb vadászatokon. Erre lehet példa Batthyány Ádám 1648-ban Körmendre kísért körülbelül ötvenfőnyi kísérete, benne János és Lukács trombitás 2-2 lóval, Tomasko és Motesz trombitás 1-1 lóval, valamint Dobos Istók 1 lóval. Szerepüket ábrázolja a vezekényi csatában 1652-ben elesett négy Esterházy november 26-án Nagyszombatban tartott te-

metéséről a Hans Rudolf Miller és Mauritz Lang által készített metszet, amelyen Batthyány Ádám, az Esterházy család és Nádasdy Ferenc magánhadait mutatja be.⁶⁶ A Batthyányak udvari zenészeiről azért tudhat többet a kutatás, mert azok időrendben összeállított adattárát már közzétették, s abban 1627 és 1664 közötti szereplői ismertek.⁶⁷

Visszatérve a palotákban megjelenő zenészállványok témájára, a muzsikások székére, külön megjegyzést érdemel, hogy az onnét elhangzó muzsikáról nem maradt fenn írott kottaanyag, ezért arra a kor általános zenei életéből lehet következtetni. Erre lehetőséget elsősorban a kor zeneszerszámainak ismerete nyújthat.

Több mű szerzője említi a Báthoriak szilágy-somlyói várának inventáriumában feljegyzett „Az Musicusok Háza” helyiséget, benne zenéről szóló kottás könyvekkel, orgonával, virginállal, trombitákkal.⁶⁸ A 17. század közepére a rendelkezésre álló adatok szerint már minden főúri udvarban volt házi zenekar, amely a palotákban lévő muzsikások székéből zenét szolgáltatott a családi eseményeken, a hétköznapi étkezéseken és a tánchoz is. 1642-ben Forgách Zsigmond arról panaszkodott sógorának, Batthyány Ádámnak, hogy „... a jó, víg lakás és sok táncz után lábam annyira neki tüzesedett”, a borbélyok alig tudták gyógyítani, 1654-ben pedig maga Batthyány írta Rohoncról Koháry Istvánnak, hogy még most sem rest ember, de már elnehezedett és nem tud a legényekkel együtt táncolni. 1627 nyarán Esterházy Miklós arról számolt be feleségének, hogy a fürdőre utazása közben betért Rohoncra, ahol „csúfos vendégségben” volt, és ahol „nagy sok dob, trombita között és tamburás török énekes, cigány hegedős, korcsomára való czimbalmosok is bőven valának”.

A felsoroltakból kitűnik, hogy a trombitákkal, dobokkal, sípokkal előadott, megszokott magyar zene mellett, a 17. században megjelent valamilyen formában a virginállal, olasz hegedűvel előadott európai, főként az olasz asztali zene. A bécsi udvarral kapcsolatot tartó főúri rétegre kétségtelenül hatott az ott hallott udvari muzsika, különösen III. Ferdinánd és I. Lipót udvarának európai hírű zenéje. Az ott nevelkedett Batthyány I. Ádám és onnét hozott udvarhölgy felesége, majd az őt követő és Itáliát megjárt Kristóf fiúk voltak ebben elsősorban érintettek, de aligha maradhatott el tőlük Nádasdy III. Ferenc vagy a maga korában kiemelkedő műveltségű Esterházy Pál. A főúri udvarokban az előző századokból örökölt, trombita, síp és dobszó alkotta muzsika mellett egyre sűrűbben jelent meg így a bécsi udvar hatására a nyugati zene, főként az itáliai. Batthyány fiairól többször jegyezték fel azok zenei érdeklődését. Még 1655-ben, Grazban történt

tanulásuk idején panaszkodott a nagyobbikra a ve-lük küldött személyzet egyike: „Kristóf urfi nem tanu; csak a muzsikát tanulja.” 1657 és 1658 fordulójának hónapjaiban, amikor Nádasdy Ferenc köz-benjárására itáliai és németországi tanulmányútra küldték, kísérőjük arról panaszkodott apjának írt levelében, hogy minden nap operában ül. 1662-ben, amikor már önálló ember, a pozsonyi országgyűlés idején cimbalmosával kísért hegedűjátékával szóra-koztatta a nála vendégeskedő Spinola grófort és kí-séretét. Még ez előtt, grazi tanulmányai alatt ő ma-ga hegedülni, Pál öccse virginálon tanult játszani. A főúri ifjak között ebben az időben nem ők lehet-tek az egyetlenek, akik külföldön tanultak és köz-ben zenei tanulmányokat folytattak, elég csupán Esterházy Pál ez irányú műveltségére hivatkozni.

Az audientiás ház

A korai kismartoni kastély 1653. évi inventáriu-mában szerepel az ezzel az elnevezéssel jelölt he-lyiség a palota és az úr lakosztálya között, ugyanis úgy tűnik, kizárólag a főúri kastélyok része volt.⁶⁹ Kéttablakos kisebb szoba, egy asztal, öt szék és egy zöld kemence, vagyis cserépkályha a berendezése. Az asztalon tarka selyem szőnyeg, azon kerekded bőr lap, azon kalamáris és egy „pöcsételés alá való törsök”. Az elnevezés és a helyiség elhelyezése alap-ján a birtokos földesúr – jelen esetben egy főúr – itt fogadta szervitorait, hivatalos látogatóit, üzeneteket vagy levelet hozó hírnökeiket, és itt írta vagy diáknak diktálta leveleit, amelyeket hitelességük érdekében itt pecsételt le.

A szoba, kamra, ház, bolt

Az inventáriumok és a családi birtokosztozásokról szóló levéltári forrásokban felsorolt helyiségek leg-többje ezzel a három elnevezéssel szerepel. A szoba szó ritkán található meg bennük, akkor még való-színűleg nem volt hétköznapi elnevezés. A közép-birtokos nemesség idézett kastélyaiban a legtöbbször szereplő szó a kamra, amely azonban már akkor is szoba jelentésű volt. A nagyobb méretű vasszécsényi kastélytól a kisebb nádasdiig található kamráknál az összeírásokban sehol nem jelentkezik annak felhasználómódja, tehát nem tudható, hogy közülük melyiket mire használták, melyek voltak a birtokos család lakó- vagy hálószobái, esetleg vendégszobái vagy más rendeltetésű helyiségei.

A nagybirtokos Batthyány család nagyméretű rohonci vagy kisebb rakicsányi kastélyának leltá-rai esetében már feljegyezték az egyes, ott háznak nevezett helyiségek felhasználását. Ahogyan az a fentiekben már tárgyalásra került, a kisebb kasté-lyokban is megvolt az úr és az úrnő háza, az utóbbi esetleg asszonyház néven, a birtokos család gyer-

mekeinek háza, a kastélyban lakó birtokos család ellátására és kiszolgálására a nagy, főúri kastélyok mintájára az életes- és a sütőház, az azokban dol-gozó sütőknek, a konyha és a szakácsok háza, va-lamint esetleg a birtokigazgatás személyeinek, a tisztartó, a kastély élén álló porkoláb és a többi, a kisebb birtokú nemesség udvartartása személyeinek lakóhelye, háza avagy kamrája. Amennyiben a helyiséget boltozták, az inventáriumokban bolt néven is szerepelhet. A többféle elnevezésű lakó-helyiségek felhasználásuknak megfelelő méretéről, kiterjedéséről az inventáriumok nem szólnak, arra esetenként csak következtetni lehet.

A grádics

A kastély szintjeit összekötő belső lépcső máig is élő megnevezése, amelynek megszokott, kevés esettől eltekintve csigalépcső formája volt, az inventáriu-mok „kerengő grádicsa”. Ez a forma még középkori hagyományt őrzött. Egyenes karú változata inkább csak a 17. század második felében fordult elő, ami már a korai barokk hatása. Célját, illetve helyét a többször idézett 1653. évi kismartoni inventárium határozza meg: „Az Kapu felől egy gradiczon köll föl menny, az házaknak az második quántitásában.”

A kerengő grádics elnevezés megtalálható a kör-mendi kastély 1653. évi inventáriumában, ahol Car-lo della Torre kőművesmesterrel kötött szerződés szerint „az Kerengő Grádicsstul fogvást” építendő szakasz leírásában szerepel. Az esetleges egyenes karú lépcsőt általában boltozattal támasztották alá, ahogyan azt a rakicsányi kastély leltára 1640-ben le-írta: „Az Uramék haza” melletti „Gradits alat ualo Bolt” és a pinkafői kastély 1646-os leltárában olvas-ható az alsó szinten: „Az Gradicz alat valo Bolt”. Egyenes karú lépcsők a rohonci kastélynak az 1650 utáni állapotában voltak, amikor az épületet felté-telezhetően Filiberto Lucchese tervei alapján építet-ték át négysarokbástyás formájára, ez azonban már a korai barokk első megjelenéséhez tartozott, éppen úgy, mint a bozsoki Batthyány-kastély 1686 és 1690 közötti, már említett átépítése. Ennek ellenére Bo-zsokon 1688-ban még azt jelentette Békássy Miklós provizor, hogy a kerengő grádicsához huszonkét nagyméretű gerenda kell.

Az árnyékszék

Az inventáriumokban, úgy látszik bizalmas helyi-ség lévén, ritkán szerepel, pedig ott kellett lennie minden kastélyban.⁷⁰ Sopronkeresztúr 1550 és 1562 között Nádasdy Tamás által felépített, korai kasté-lyának 1597-ből fennmaradt összeírásában „Az Vr w Nagysaga Hazaban... Az halo szenes Hazban” után sorolták fel „Az arniek szek előtt valo szenes Hazban” található berendezést.

Az e sorok írója által kutatott, Veszprém megyei Devecser kastélyának felső szintjén került elő az a korai reneszánsz ajtókeret, amelynek frízében volt a festett 1526-os évszám.⁷¹ A befalazott ajtó az épület hátsó, keleti külső falában volt, mai helyzetében nem vezetett sehova. A keleti külső falon kívül azonban az épület körüli talajszinten ahhoz csatlakozó kőfalak maradványai látszottak, amelyeket megtisztítva, két kisméretű építmény alapfalai kerültek elő. Ezek nagy valószínűséggel árnyékszék gödreinek falai lehettek, az évszamos, emeleti ajtó tehát oda vezetett. Régészeti ásatás hiányában feltárásukra nem kerülhetett sor, a feltételezés bizonyítása sajnálatos módon elmaradt. Az árnyékszék a kevés, megmaradt és eredeti tervrajzon mindenütt szerepel. A deregnyői kastély 1612-ből származó alaprajzán, amely Daróczi Ferencnek a Thurzó György nádorhoz mint helytartóhoz benyújtott kastélyépítési kérelméhez beadott melléklet, a szabályos alaprajzú és négysarokbástyás épület jobboldali hátsó bástyája melletti helyiségnek a bástyához csatlakozó sarkába rajzolt, négyzet alaprajzú kis helyiség.⁷² A Zichyeknek a Komárom megyei Csicsón emelt kastélyának 1679-ből származó alaprajzán a hátsó traktus közepén lévő ebédlőből nyílt az árnyékszék négyzet alaprajzú kis helyisége.

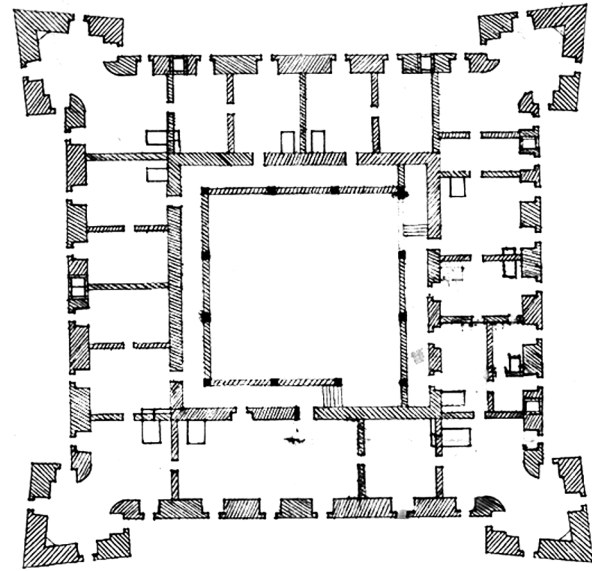
A KASTÉLY BELSŐ BERENDEZÉSE

A mindennapok életéhez szükséges berendezési tárgyak mellett, amelyekről a levéltári források alig emlékeznek meg, a kastélyok, legfőképpen a főúriak belső díszítéséhez tartozók közül érdemes kiemelni azokat a különleges tárgyakat, amelyek a 16–17. század kastélyaihoz tartoztak. Ilyenek voltak a falakat díszítő kárpitok és képek, valamint a drága keleti szőnyeg.

A kárpit

A kastélyok belső berendezéséhez, főleg azonban díszítéséhez hozzátartozó tárgyak között legfontosabbak a textíliák, a falakra erősített kárpitok, a falakon függő képek és az egyes helyiségekben található szőnyegek.

A 16–17. századi Magyarország kárpitjairól szóló bőséges irodalom Oláh Miklós esztergomi érsek bécsi, pozsonyi és nagyszombati palotáit díszítő kárpitjaitól Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, majd az 1670-ben kivégzett Nádasdy Ferenc palotáinak rendkívül gazdag berendezései közt található kárpitokig sorolja fel és ismerteti a témát.⁷³ Az alábbiakban a Batthyány-levéltár adataival bővíthető a korántsem teljes kép.

0 10 20 30

Deregnyői Várnak belső tervrajza, melyet Daróczi Ferencnek Thurzó György nádorhoz benyújtott kérelméhez beadott mellékletként 1612-ben készített.

6. Deregnyő várának tervrajza, 1612
(Budapest, Magyar Országos Levéltár)

A minden dolgát írásba foglaló, s abban rendkívül igényes Batthyány Ádám várairól és kastélyairól minden év első hónapjában leltárt készíttetett az azokat vezető tisztartókkal és azokat levéltárában gondosan megőrizte. A kutatás számára ezek a megmaradt leltárak – a kor elnevezése szerinti inventáriumok – alapján válhat ma ismertté azok berendezése és azok tárgyai, a birtokos nagyúr és családja, családtagjai magánlakosztályától a közösségi helyiségekig, a családi és rokon vagy vendégfogadási ünnepségek színhelyeiként szolgáló nagy palotákig, az étkezőhelyként szolgáló, úgynevezett ebédlőpalotáig, az úr tisztségével járó audienciás palotáig, a kápolnáig és természetesen az udvartartás, a belső kiszolgáló személyzet, az úr kíséretét alkotó, nemesi „uraim”, az úrnőt kísérő „fraucimmerek”, a deákok, házi tanítók és udvari papok szobáig.

A Batthyány Ádám korából fennmaradt inventáriumok közül az 1630-as években készültek még a korábbi generációk emlékeit őrzik. A család központi székhelyét, a középkori eredetű és a 16. században több alkalommal átépített Németújvár várát az Itáliát is megjárt apa, Batthyány II. Ferenc és felesége, Poppel Éva 1599-től építtette át a család többi várával és kastélyával egyetemben. Batthyány II. Ferenc 1625-ben hunyt el, a birtokokat ezt követően özvegye vette át kiskorú Ádám fia nevében. 1630-tól azok egy része családi szerződések alapján

Ádám kezére került, aki két évvel később már építkezett a németújvári várban.

Kedvelt későbbi tartózkodási helyén, „Az Rohonczy Warban” 1634-ben felvett inventárium a későbbiekhez viszonyítva a kevésbé gazdag, korai helyzetet ábrázolja.⁷⁴ „Az eöregh Palothaban Vagyon... három Darab karpit N 3.”, „Az ebedlő Palotaban. Vagyon... Karpit Falakon N 12.”, „Az Úr eö Nagha hazaban Vagyon... hatt bür ezüstös karpit 6.” és „Az Ur eö Nagha halo hazaban Vagyon... hatt aranos bür karpit 6.”. Összesen tehát 27 darab kárpitot írtak össze, amelyből a textíliákon kívül 12 darab bőrből készült, ezüstös és aranyos, az azok által ábrázoltak részletezése nélkül.

A tizenhat évvel későbbi, a „Rohonczi Várban mindenféle Házi eszközöknek megh irása és Inventálása. anno 1650” címűben sokkal gazdagabb és részletesebb kép rajzolódik ki. Akkor a nagyjából azonos helyiségek közül „Az ebédlő Palotaban... Az falon Szöld karpit 12.”, „Az Úr eö Nagha hazaban... Aranas karpit az falon 6.”, Az Úr eö Nagha halo Hazban. ... Aranos karpit 6.”, „Ez mellett valo Uram eö Nagha elseö Hazaban. ... Aranos karpitok az falakon 4.” és végül „Azoniom eö Nagha hazaban... Vörös és Sarga atlacz karpit 7.”. Ezen kívül a rohonci kastélyban Batthyány Ádám vejének, Esterházy Lászlónak fenntartott helyiségekben, ahogyan az inventárium szerzője fogalmazott: „Esterhas Lazlo Uram eö Naga Szalassan”... „Az eö Naga halo hazaban... Aranos Karpit 5.” és „E mellett valo masodik hazban... Ezüstös Karpit 5.”.

A rohonci kastélyban – amelyet időközben Batthyány Ádám javarészt átépíttetett és kibővített – 1650-ben eszerint 45 darab falon függő kárpitot írtak össze. Közöttük az 1634-es inventáriumban szereplő és inkább a korábbi évszázad végére jellemző, késő reneszánsz jellegű bőrkárpit már nem volt, hanem valamennyi valamilyen textília, bár azt, hogy közelebről milyenek voltak, az összeírás nem említi, csupán azt, hogy aranyos vagy ezüstös.

A két inventárium készítése közötti időből további adatokkal egészíthető ki a rohonci kastély díszítése, amelyek részben arra is magyarázatot adhatnak, hogy a két inventáriumban szereplő kárpitok milyenek is voltak. Bécsi egyházi esküvőjét követően 1632-ben ott tartotta lakodalmát Batthyány a bécsi udvarban megismert Aurora Formantini császári udvarhölgygel, s erre az alkalomra vásárolt – sajátkezű írása szerint – „Harom hazban valo Niderlandy karpitott taller 1250. Ittem kett hazban valo aranjos es ezüstölt karpitott taller 500.” – ahogyan az „Az mit az lakodalomra vasallottam es czinaltattam” című feljegyzésében olvasható. Ezekért maradhatott adós, ugyanis 1637-ben a pozsonyi országgyűlésen tartózkodva jegyezte fel, hogy „Az Niderlandernek

karpitok adosagomert attam arani 90.”, egy fél évvel később pedig „8 darab Nyderlender karpitot attam aran 30, garas f. 750, teszen f. 840. 12 darab bőr karpitert aranosert attam aran. 130, teszen f. 390.”. Az 1630-as évek végéről maradt, dátum és címzés nélküli, Bécsből írott levelében olvasható: „Az minemő Niderlandi karpitokat inet haza kültem, es talam a kis börkarpitokatis haza költem, hoznak el magokal...”.

Sajátkezű feljegyzése maradt 1650. január 12-éről arról, hogy „Az Rohoncon tartott lakodalomra Ujvárrol vittek jegyzéke: 30 darab nemetal földi karpit Historiák raitok”. Az említett lakodalom Batthyány legidősebb gyermeke, az 1633-ban született és keresztanyja, Eleonora császárné után elnevezett Mária Eleonóra esküvője volt Esterházy Miklós nádor elsőszülött fiával, Lászlóval 1650. február 6-án Rohoncon. Az 1650. évi rohonci inventáriumban ezért szerepel a fentiekben említett „Ezterhas Laszlo Uram eö Naga Szalassan” három helyiség, amely arra az esetre szolgálhatott, ha ő Rohoncon vendégeskedett.

Batthyány Eleonóra férjhez menetelével természetesen elkerült hazulról, és férje birtokain kapott lakóhelyet. Erre utal a kismartoni kastélyról 1653. január 18-án felvett inventárium és annak címe: „Az Tekéntetes és Ngos Groffne Maria Eleonora Battyáni Aszony ő Naga részére jutot házakban, az Kismartony Várban, az minemű mindenféle portéka vagyon, annak assignatioja.” A részletesen felsorolt helyiségek között „Az Ebédlő Palotában... Az Falon környül kárpit darab No. 7.”, a mellette levő „Audientia házban... Tarka Selyem kárpit, darab No. 6.” és „Az Audientia házon belől az kis háló házacskában... Ezüstös bőr kárpit, darab No. 2.”.

Batthyány Ádám feljegyzései között 1657–58-ból is maradt „niederlandi” kárpitokról szóló, amely szerint akkor hat darabot vásárolt 10 akó borért és 400 forintért. Egy 1645–1647-ben történt vásárlási kísérletéről a családi levéltár missilis levelei számolnak be részletesebben. Ebben Wolfgang Offmüller bécsi kereskedő Batthyányhoz írott, német nyelvű levelei számolnak be arról, hogy a számára küldött különböző megbízások között tárgyalásokat folytatott nemetal földi és olasz kárpitok megvételéről. 1645 év végén – saját kezű feljegyzése szerint – Offmüller nála járt Rohoncon, a későbbiek levelezésükből ismertek. Az első, 1646. november 4-én kelt levél szerint a kereskedő, akivel tárgyalt, egy nagy termet beborító 12 kárpitot ajánlott először 3000, majd 2500 forintért, amelyre 500 forint előleget kér. 1647. január 8-án közölte, miután nincs lehetősége Rohoncra utazni, a nemetal földi tapéták ügyében Pozsonyban fogja felkeresni. Az 1647. január 19-én írott levelében említi a 12 darabot és amellett még

„Gidion” historiájával hetet, „Königin Ester” történetével további ötöt, valamint kettőt más történettel és két olasz kárpitot. A borostyánkői tisztartó levele szerint a már nála levő kárpitokat január 28-ától lehet szállítani Rohoncra. Július 2-i levelében megírta, hogy megbízottjának átadott 42 darab németalföldi kárpitot. Batthyáynak arra az észrevételére, hogy az erre fordított pénzből inkább elzálogosított falvait váltotta volna ki, azt válaszolhatja, a kárpitok 4000 forintnál többet érnek, és ilyen alkalmi vételre egyhamar nem lesz lehetősége. Ugyanaznap Kiss Márton, Batthyány Ádám megbízottja közölte urával, hogy Wolfgang Offmüllertől átvett 42 darab németalföldi kárpitot. A kárpitokat ezek szerint leszállították Rohoncra. Offmüller 1647. július 23-án oda küldött levelében nem írhat mást, minthogy Batthyány azon észrevételére, amely szerint a kárpitok nem újak, hanem régiek, és Rohoncon nem helyezhetők el, az 500 forint előleget sajátjából fizette ki. Arra az elhatározásra, hogy Batthyány visszaküldi a kárpitokat, tizennégy napi haladékat kér a kereskedővel való tárgyalásra. 1647. július 29-én küldött utolsó levelében közölte Batthyányval, hogy a kereskedő 14 napon belül hajlandó visszavenni őket, ha azok épek és sértetlenek. Batthyány idézett üzenete értelmében – úgy látszik – meggondolta a dolgot, vagy mert valóban nem tetszettek neki a kárpitok, vagy mert jobbnak látszott számára elzálogosított birtokainak visszaváltása.

A rohonci kastély és az annak berendezésével összefüggő kárpitokra vonatkozó adatok arra a már jelzett helyzetre utalnak, hogy a 17. század közepének évtizedeiben egy kastély a váraknál több kényelmet jelentett, ezért volt Batthyány Ádám és családja, belső személyzete, sőt nemesi állandó kíséretének hétköznapi otthona Rohonc. A második világháborúban elpusztult rohonci kastély a fennmaradt régebbi rajzok és metszetek, valamint a 19–20. századi fényképek alapján nagyméretű, négyszög alaprajzú és zártudvaros, mind a négy sarkán rizalitos, rendkívüli kiterjedésű épület volt, amelyben már az 1650. évi inventárium a pincéken kívül nyolcvanhat helyiséget sorol fel. Külön említi a kastély hídját, ami azt jelenti, hogy árok vette körül. Az árkon túl, a híd előtt ott volt a „Sindeles Szin”, ahol a beeresztést kérő várakozott a híd leeresztésére, a belépéshez adott engedélyre. Az önálló épületben levő sörfőző ház, a „Leuedöző Haz”, valamint a kastélyhoz minden esetben tartozó és több részből álló kert, a rohonci kastély esetében „Az Eöreg Kert”, vagyis a nagyméretű és „Az viragos kis Kert”, mindkettő kerítéssel körülvéve.⁷⁵

A családi birtokok hivatalos központja, a már említett Németújvár vára méreténél, összetettebb épületsportjánál fogva jóval kevésbé felelt meg a

kor kényelmi igényeinek. Batthyány II. Ferenc és felesége, Poppel Éva a 16–17. század fordulóján még főleg ott építkezett, a már akkor elhanyagolt állapotú belső vár helyett a külső vár nyugati szárnyán, fia azonban családjával együtt annak ellenére, hogy rendbe hozatta és újjáépíttette a belső várat, átköltözött Rohoncra.

A Batthyány Ádám által újjáépíttetett németújvári vár egyes helyiségeinek berendezése sajnálatos módon feltáratlan. Az 1634-ben készült inventárium „Az Felső várban” felsorolt részek között a régi bibliotékán kívül – ahol egy nyomda felszerelését írja le – csupán a kápolnát említi és a szabók házait. Az az épület, amelynek felsorolja valamennyi helyiségét, valószínűleg a Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva által emeltetett és már említett nyugati szárny, benne a régi és az új palotával. A Batthyány Ádám építtette új részek berendezése és azon belül az esetleges kárpitok ismeretlenek. Egy évszám nélküli, feltételezhetően 1640 és 1650 közötti összeírás tartalmazza a felső vári tárházban tárolt fegyverek, lószerszámok, hangszerek, menték, dolmányok, tigris és párdücbőrök, könyvek között a textíliákat is, köztük „Hazban valo aranyos beór karpit darab No. 7., Niederlandj karpit darab No. 18. Ezeken az karpitokon vagion három rendbeli historia, az egyk Nagy Sandorral, az másik Holofernesreól és Juditrol, mint mindenik fele no 6 darabban vagion, de az eggyknek kettei az palotaban feönt fűghnek, az harmadiknak nem tudom az historiaiat mireól vallo legien”.

Az 1640-es években Batthyány Ádám birtokában a törzsbirtokokon kívül az anyai örökségű Dobra vára és az ahhoz tartozó Rakicsány kastélya volt. Mindkettő felsőlindvai Széchy-örökségként az 1580-as évektől Lobkovicz Poppel László (Ladislav Poppel von Lobkovicz) kanizsai főkapitányé, akitől gyermekei örökölték, köztük a családi birtokokat egységesen kezelő Éváé, később Batthyány II. Ferenc feleségéé, s ilyen módon Ádám anyjáié. Az ő kezében volt 1640-ben bekövetkezett haláláig, miután a testvéreivel történt megállapodás értelmében 1639-ben véglegesen az övé lett. A Poppel-örökösöktől végül 1639 után vásárolta meg Batthyány Ádám.

Dobra várának 1645-ből maradt meg részletes inventárium. Abban – feltételezhetően Poppel Éva örökségeként – „Az feölseő Varban Az himes palotan belől... himes karpit az falon keörniös kerül No. 5.”, magában „Az himes Palotan... Karpit az falon körniös körül”. A belső várban „Az ujeépületben... masodik contignatio szerint valo bolt szobaiaban... keöreős keörül az falon tarka karpit No. 5.”.

A rakicsányi kastély 1640-ben, Poppel Éva halála után felvett összeírásában „Az közepső hazban az hol Aszoniom eő Ngha szokot szalani... Az falon

Eöt karpit”, a mellette levő negyedik szobában „Az falon egy karpit”, „Az Palotaban... az falakon hatt karpýt”, „Mellete valo hazban... hatt karpitt az falakon”. Az 1642-ben készült inventáriumban egy szobában 5 darab hímes kárpitot találtak. Az 1645-ben a kastélyban kitört tűzvészben „... a feölseő contignatioban... kik gerendas hazak voltak, mind beszakadtak, mind benne valo eszközök, ugy mind székek, asztalok es karpitok több része el égtek...”.

A levéltári adatok alapján Batthyány Ádám várai és kastélyai közül több, főként azok, amelyeket családjával lakott, illetve reprezentációja érdekében arra szüksége volt, rendkívül gazdag volt, értékes berendezési tárgyakkal, azok közül különösképpen az egyes helyiségeket díszítő kárpitokkal, azok között pedig Bécsben vásárolt németalföldiekkel.

A kárpit mint a főúri otthon díszje és társadalmi helyzetének megfelelő tárgya, abban az esetben is fontos volt, ha az úr máshova távozott, többek között otthonától távoli országgyűlésre. 1625-ben Esterházy Miklós arról értesítette feleségét, Nyáry Krisztinát a soproni országgyűlésről, hogy „... Nádasdnyé asszonyom tegnap itten volt és meg nézte az ura szállását... Kárpitokat, ágyakat mind maga rendelt el. Ez volna ím a módja a dolognak.”

A kép

A kárpitok mellett a földesúr és családja, felesége lakóhelyiségeiben képeket is összeírtak. A század falra függesztett képei és festményei közül elég sok megmaradt, és azokról bőséges irodalommal rendelkezik a kutatás. Azt dunántúli viszonylatban a Batthyány-levéltár és több kisebb család levéltárának adataival lehet bővíteni.

A Batthyány-levéltár inventáriumaiiban a kárpitokon kívül falra függesztett képeket is felsorolnak. A falakat díszítő kárpitok mellett az egyes helyiségekben főleg azokban voltak képek, ahol kárpitokat is összeírtak. Az 1634. évi rohonci összeírásban „Az Poharnok hazaban... Irott kepek falon N 3.”, „Az ebedlő Palotaban... Irott kép falakon N. 9.”, „Az Ur eő Ngha hazaban... Irott kepek falakon N 11. Irott kisseb kepek N 5.”, „Az Úr eő Ngha halo hazaban... Irott kep falon N 2.”, „Az Úr hazon belöl kys kamaraban... Irott kepek az falakon eöreghek N 4.”, valamint „Az Aszoiny ö Ngha kys kamaraban... Irott kepek N 4.”

Az 1650-ben felvett rohonci inventáriumban hasonló feljegyzéssel ennél kevesebb kép szerepel. A pohárnok házában akkor is voltak „Az Rekesztesben... Irott kepek falakon... Ramas kép 1.”, „Az ebedleő Palotaban ... Ramakon valo kep 8.”, „Az Úr eő Nagha hazaban... Ramas kep az Falakon 21.” és „Az Úr eő Nagha elseő Hazaban... Ramas kép 14.”.

1653. január 1-jén „az Tekéntetes és Ngos Groffne Maria Eleonora Battyáni Asszony ő Nga részére jutot házakban” Kismartonban „Az Ebédlő Palotában... Az Falon kép No. 2. ... Az Audientia házba... Az Falon kép No. 8. ... az Frauczimerek háza... Az Fal.on kép No. 5. ... egy ház az kiben az Páterek laktak. ... Az falon kép No. 3.” volt. A kismartoni kastély neki juttatott részében „az grádicson föl menvén az Felső quántitásban ... Az háznak az pallása szépen megh irott föstékkal”, vagyis festett mennyezetű volt. Abban a helyiségben „Az Falon két czimeres kép. Item egy kis kép.”

A Batthyány-kastélyokban ezeken kívül – az inventáriumok alapján – nem volt a falakon kép, tehát csak azokban, amelyekben laktak, a rohonci és a Batthyány Eleonórának jutott kismartoni kastélyban. Az összeírások szövege a falakon lévő képekre vonatkozóan semmit sem mond.

Az inventáriumokban felsorolt helyiségekben említett képek meghatározásához levéltári adatok segítenek, főként Batthyány Ádám saját kezű feljegyzései az általa különböző festőkkel kötött szerződéseiről vagy képvásárlásairól.

Friedrich Stoll császári udvari arcképfestő 1638. július 31-én kelt levelében arról értesítette Batthyányt, az általa megrendelt húsz arckép elkészült, azokért 200 forintot kér. Egy másik levelében azt kérdezte, hogy miután a két kért arcképet megkezdte és azokról másolatot is készít, az utóbbiakat átadhatja-e Pálffy Pál feleségének, aki azokat naponta kéri tőle. Egyúttal azt is közölte, megkezdte a császári család arcképeinek festését is.⁷⁶

1640-ben Batthyány megrendelésére Christian Kner bécsi festő meg nem nevezett képeket festett a rohonci kastély számára, amelyekért 100 forintot vett fel. Ezt megelőzően, 1637. január 4-én a családi levéltár „Memoriale” című iratán ez olvasható: „Bécsi Képiro Krisztian Kerly Conventioja az hímes Palotáról, melly Uyvárott vagion”.⁷⁷ A művész az év szeptember 15-én Bécsben kelt levele szerint szüret utáni időben ígérte a helyszínre utazást, mivel a vállalt munkát akkor is el tudja végezni. Szintén 1640. október 16-án az akkor Rohoncon folyó építkezés tervezője, Filiberto Lucchese ugyancsak Bécsből írott levelében azt írta, hogy Kner festő a kis és nagy oltárkép készítését nem vállalja 100 forint alatt, ugyanakkor azt kérdezi, milyen alakok legyenek a képeken.⁷⁸ Az oltárképek az akkor készülő rohonci kápolnához készültek. A következő év január 15-én Kner egy feltételezhető újabb megbízásra azt közölte, legényei a nagyszombati munkán foglaltak, tehát nem ér rá. A Bécsben tartózkodó Batthyánytól május 12-én 100 forint előleget kapott, ugyanakkor egy legénye napóra festéséért 30 forintot. Az előleget annak az újabb 10 képnek a

készítéséért kapta, amelyért 1641. július 10-én 300 forint ellenében szerződött Batthyányval. 1642. május 23-án írott levelében értesítette Batthyányt: a kápolna munkáját vállalja, mert van szabad ideje. Feltehetően Kner festői, illetve Lucchese stukkómunkájával kapcsolatos Batthyány Ádámnak az a saját kezű feljegyzése, amely szerint a németújvári várban „Az örök Palotában kevantatik Padlas olly, hogy kepekkel legyen ekesítve io mogyaval...”

1641 és 1653 között szerepel a magát hol kőszeginek, hol rohoncinak nevezett Johann Michael Tripsius festő a Batthyány várak és kastélyok irataiban. Németújváron, Rohoncon és Szalónakon napórákat festett, toronygombokat aranyozott, 1648 tavaszán írott levelében közölte az ígért feliratok és címerpajzsok színezését, amelyekkel segédeivel május végére elkészül.⁷⁹ Ezekre Batthyány elhunyt feleségének, Formentini Auróranak halotti képe és Castrum Dolorisának elkészítése érdekében van szüksége. Mindezt a munka elvégzése után 15 forintot kapott.⁸⁰ 1654 novemberében ismét címereket festett, ezúttal Batthyány leánya, Eleonóra, Esterházy László özvegye temetésére.

1642. március 20-án Bécsben kelt levelében Johann Ledentu szintén bécsi festő ötvennél több, a mellékelt jegyzékben felsorolt képet ajánl Batthyáynak, amelyben a császári család tagjai, Forgách és Pázmány érsek, Tilly, Buquoi, Damierre, Kollonich katonai vezetők, valamint Bethlen Gábor erdélyi fejedelem arcképei szerepelnek. 1643 februárjában azért a nyolc képért, amelyet azt megelőzően átadott, pénz hiányában gabonát is elfogad. 1656 júliusában Bécsben 234 forintot kapott Batthyánytól Hans Rudolph Miller festő 5 nagy és 7 kis képért.⁸²

Wolfgang Resch grazi képíró 1650-ben saját kezű levele szerint 14 tájképet, a császári család tagjainak arcképeit és vallásos tárgyú képeket festett Batthyány számára. 1650. február 26-án írott levelében azt kérte, hogy a lakodalomról készített képeit – február 20-án volt Batthyány Ádám leánya, Eleonóra és Esterházy László lakodalma – akkor se küldje vissza, ha azok nem tetszenek neki, mert az előre kiküldött összegnél kevesebbet nem tud elfogadni. Ugyanakkor azt is jelezte, a kért másik oltárképet is megfesti.⁸³ A jelzett festők felsorolt képei részben a németújvári vár, nagyobb részben azonban valószínűleg a rohonci kastély helyiségeibe kerültek, és az inventáriumokban szereplőkkel azonosíthatók.

A szőnyeg

A szőnyegekről a korabeli források lényegesen kevesebbet árulnak el, mint a kárpitokról és a képekről. Az előzőekhez hasonlóan a Batthyány család kastélyainak inventáriumai közül Rohonc 1634-ben felvett és már többször idézett összeírásában csak

a földesúri família belső helyiségeiben találtak szőnyeget: „Az Ur eö Nagha hazaban... Egy eöregh szünehg – N. 1. Kett kys szünehg – N. 2.”. „Az Ur eö Nagha halo hazaban... Egy eöregh szünjek” és „Az Ur hazan belöl kys kamaraban ... Egy eöregh vöres szünjegh 1. masik eöregh szünjek feyr 1. Negy kys szünjek N 4.”, valamint „Az Asszony eö Nagha Szenyes hazaban... Kett szünehg az asztalban N. 2.”. A rohonci kastélynak a Batthyány Ádám és felesége számára fenntartott, összesen négy helyiségében volt csak szőnyeg, abból tíz darab az úr, és csupán kettő az asszony házában. Ezen kívül az inventárium szövegéből még az tudható meg, hogy az úr legbelső, vagyis hálószobájában – ami a kis kamra elnevezés ellenére sem lehetett mai értelemben vett kamra méretű – volt egy vörös és egy fehér színű.

Az 1650-es inventárium már jóval többet mond, ami azzal magyarázható, hogy addigra már elkészült a kastély Filiberto Lucchese által tervezett nagy átépítése. Akkor „Az Úr eö Nagha hazaban... Tabla Aztal 4. Szőnyeg Raita 2 ... Az Úr eö Nagha halo Hazban... Vörös posztoual boritot aztal 1. Mas Aztal szőnyek raita 1. ... Az masik Hazaban... Szegletes Aztal 2. Egyik vörös poztoual buritot az masikon penigh Szőnyegh vagyon.”. A kastélyban „Ezterhas Lazlo Uram eö Naga Szalasan... Aztal Szöniegestül 1.”, valamint „Az vendegh hazban... Aztal vörös szönieghes 2.” volt található. A század közepén Batthyány Ádám szobáiban vörös posztóval bevont munkaasztalok álltak, és csak a többiekre terítettek szőnyeget, mint ahogyan a vendégházban és Esterházy László szobájában is.

A levéltár adataiból megtudható még, hogy 1649-ben Batthyány Rohoncon révkomáromi Fogas Pétertől húsz darab skarlát szőnyeget vásárolt, kék, meggy és arany színűt, valamint azt, hogy 1650-ben leánya és Esterházy László lakodalmára Németújvár várából hoztak át többek között szőnyeget; köztük volt „6 eöregh devan török szőnyegh, 1 selyem szőnyegh, 46 viragos persa szőnyegh, aztalra valok, 5 parazt szőnyegh”.

A bútor

A 17. századtól fennmaradt inventáriumok a kastélyok bútorairól meglehetősen szűkszavúak. A Batthyányak legnagyobb ilyen épületének, a rohonci kastélynak legkorábbi, 1634-ből származó összeírása többféle asztalt említ, a kis asztalt, a hosszút, a kerekdedet, azokról azonban nem írja le, hogy milyenek voltak. Az asztalok mellett levő székekről valamivel több tudható meg, mert szerepel benne a kis karszék, a hosszú karszék, a támasztó szék és több helyiségben a sellye szék, fából, bőrrel borítva, az ebédlő palotában zöld kis karszék.

A formájukra vonatkozóan közelebbi leírás ezekről sincs a leltárban. A lakószobákban, az akkori elnevezés szerint a kamarákban „öreg Nyoszollya” és „superlatos agy” található, amelyek közül csupán az utóbbiról tudható, hogy fedeles ágy volt. Mindenütt előfordulnak a ládák, köztük „vasas lada”, az asszonyházban „aranyal irot feklete lada”, „fekete bür lada”. Több helyiségben volt „falakon Pocz”.⁸⁴ Többet a kastély 1650-ben felvett inventáriuma sem nagyon árul el, a fentiek ebben is szerepelnek. A többlet a „Pohar Szek” és a „superlatos agy”-nak megfelelő „födeles agy”. A bútorok elnevezései más kastélyok esetében is rendkívül szűkszavúak.⁸⁵

A magyarországi bútorművesség irodalma a 16–17. század bútorszerű berendezési tárgyait egységesen a reneszánsz korába sorolja.⁸⁶ Formavilágát és annak részleteit a múzeumok által őrzött egyes darabok dokumentálják a levéltári források hiányában.

A KASTÉLY ÉS KERTJE

„Zöldelő borostyán kertet környülfogta
Ciprus és puszpánggal az kert teljes vala,
Pirosló narancsfák a kertben plántálva,
Liliom virágok nevelkednek vala.”⁸⁷

A 16., de főként a 17. században a kert a kastélynak elválaszthatatlan szerves része volt. Ez a kert azonban a főnemesség birtokában a kastéllyal együtt már a reprezentáció színtere, díszkert, amely éppen úgy a főúri életforma tartozéka, mint maga a kastély. A kastélynak a középkorban is volt kertje, ez azonban még nem a főúri életet szolgálta, hanem a mindennapi élethez szükséges zöldséges és káposztás, illetve gyümölcsöskert volt, amelynek megjelenésére vonatkozóan írott forrás nem áll a kutatás rendelkezésére.

A reneszánsz formavilága, különösképpen annak legkésőbbi változata, a Magyarországon is meghonosodott manierizmus hozta azt az új kertformát, amelynek célja a haszonkert meghagyása mellett a főúri reprezentáció. Annak bőséges irodalma sok adatot tartalmaz a dunántúli kertekről is, azokból azonban annak teljes képe ma még aligha rajzolható meg. Ezért a témával foglalkozó kutató kénytelen beérni az eddig nyomtatásban megjelent adatok átvételével, mint ahogyan elődei is azt tették. A Dunántúl kutatása e tekintetben sajnálatos módon elmaradt, ami főként a levéltári kutatás és annak nyomán az eredmények közzététele hiányának tudható. A hazai kertek történetét feldolgozó – Rapaics Raymund 1940-ben megjelent összefoglaló kötetétől Radvánszky Béla 19. század végi, alap-

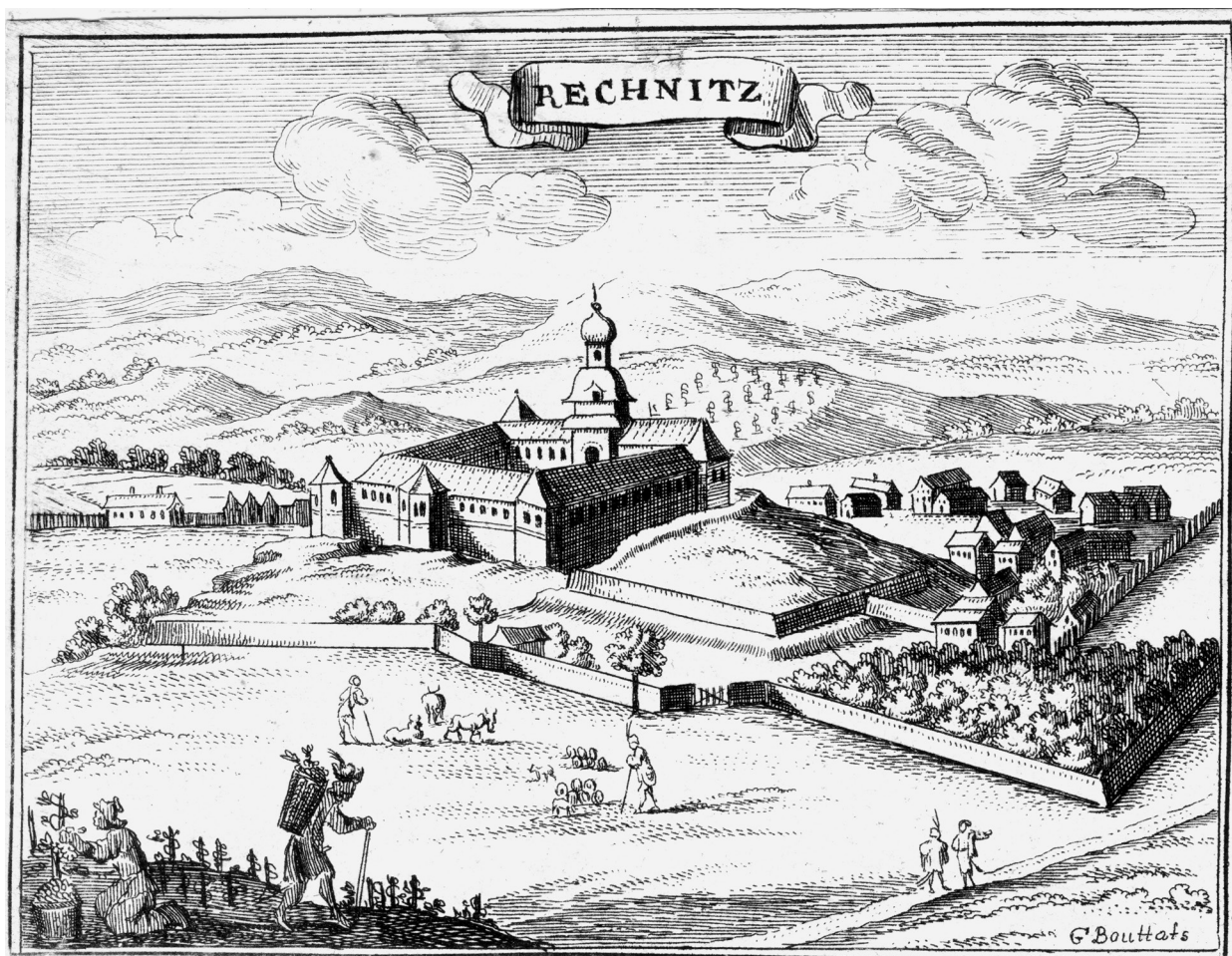
vető művén át a legutóbb Stirling János 2006-ban közzétett, kertművészet című lexikon-címszaváig mindenki az azokban található, a Felvidék és Erdély jobban kutatott adataira hivatkozik.

A Dunántúlra vonatkozóan az előzmények közül messze kiemelkedik a kor máig is utolérhetetlen tudósa, Takáts Sándor, aki számtalan művében, önálló kötetekben, tanulmányokban és újságcikkekben örökítette meg a 16–17. század magyarországi kertjeiről szóló források szövegeit. A kor megismeréséhez a kutatónak máig is őt kell idéznie:

„A XVI. század derekán egész Európában lábra kapott a kertészkedési kedv! ... A botanikus kedv a mieinket is elfogja. Gyűjtik a ritka virágokat és a gyógyító füveket. Nádasdy Tamás magyar orvosa gyógyító füveket és virágokat fest, Batthyány Boldizsár a Magyarországon található gombákat festeti meg. ... A világhírű botanikus: Clusius hazánkba jön... s Batthyány Boldizsár támogatásával kiadja a magyar gombákról, majd a pannóniai növényekről szóló munkáját. ...”⁸⁸

Nádasdy Tamás 1554 és 1562 közötti nádorsága idején magyar orvosa, az itáliai egyetemeken tanult Szegedi Fraxinus Gáspár egyúttal a nyugati Felvidék főurainak kedvelt, több nyelven beszélő orvosa is. A gyógyítás mellett római feliratok gyűjtésével, gyógyító füvek lefestésével foglalkozott. Nádasdy sárvári kertjében gyümölcsös, zöldséges és virágos részek váltakoztak, sőt, 1550-ben bekerített vadaskertje is volt, őzekkel, szarvasokkal, 1548-ban vadkecskével. Szegedi Fraxinus Gáspár mellett más nagyírű botanikusok is működtek az akkori Magyarországon. Közéjük tartozott Purkircher György pozsonyi orvos ottani orvosbotanikai kertjével.⁸⁹

A másik idézett személy, az európai hírű Clusius – a francia Charles de Lécluse (1526–1609) – 1573-tól II. Miksa császár meghívására az újonnan létesített bécsi császári botanikus kert, a Bécs melletti Neugebäude főbotanikusa. Bécsi tartózkodása első évétől számtalan alkalommal Batthyány III. Boldizsár vendége Németújvár és Szalónak várában, az utóbbi helyen a kert tervezője. Ő volt a tulipán, a jácint, az orgona és a vadgesztenye európai elterjesztője és meghonosítója.⁹⁰ Magyarországi működésére ismét Takáts Sándort érdemes idézni: Clusius küldi Batthyány Boldizsárnak az első „cana indica”-t⁹¹ margarétát és több más virágot. „Clusius készíti el Batthyánnak a szalónaki kertje tervét. Ő küld neki tervet melegágy készítéséhez a korai virágok számára.” Batthyányval való levelezése bizonyítja, hogy a szalónaki kertben volt tulipán, ő küldött belőlük az ausztriai főuraknak és főpapoknak. 1587-ben Marburgból rendel rózsát, violát, tulipánt, nárciszt.⁹² A szalónaki vár kertjében jóval korábban jelentek meg a botanikai ritkaságok, így 1560-ban

7. A rohonci Batthyány-kastély látképe. Gaspar Bouttats metszete.
(Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

a narancsfa, ahogyan azt Devecseri Choron Fraxia, Gersei Pethő Benedek felesége írta Batthyány Kristófhhoz küldött levelében: „Én is megküldtem kegyelmednek az narancsfát, mikor az rozymarynt meghozták. ... Megszolgáljuk mind urammal egyetembe az rozymarynt mint bizott uramnak és szomszédunknak.”⁹³ A kertkultúra fellendülése, az a tény, hogy az addig Magyarországon ismeretlen növényeket, fákat és virágokat a kerttulajdonosok országszerte egymás között terjesztik, jól mutatják a következő évszázadból származó magyar nyelvű levelezésből vett példák. 1600-ból maradt fenn Forgách Zsuzsanna levele, amelyet Zay Péter özvegyének írt: „... meghozák ... az rózsabokrokat, kiket ha Isten éltet, meg igyekszem szolgálnom Kgdnek, ... bizony mindjárt az mint elhozták én is szépen elültettem ...”,⁹⁴ s a másik levél Poltári Soós Klárától fiának, Révay Ferencnek szól: „... az Kd parancsolatja szerint az mi kevés puszpánkának szerint tehetjük, Kdnek elküldtem, ... tavaly hogy a falu megégett vala, az puszpánkának is nagyobb része mind megégett és az mi attól megmaradt, püspök

uram vitette Nyitrára. ... tavaly ígertem vala Kdnek birsalma, barack és veres mogyoró fiatalokat, im megküldöm Kdnek.”⁹⁵

Sárvár, Németújvár és Szalónak nem kastély, hanem középkori eredetű vár. A korai botanikai, kertekre vonatkozó adatok tehát, a téma szempontjából bármennyire is fontosak, nem kastélykertekről szólnak. A Nádasdy-birtokban levő Keresztúr – ma Sopronkeresztúr (Deutschkreuz, Burgenland, Ausztria) – azonban kastély volt már a 16. században is, ahonnan 1559-ben Sombory Gergely tisztartó írta Nádasdy Tamás nádornak, hogy „... az olaz kertez meg it vagion, igen ülteti az fakath, sok oltwanyokath hordot az hegbewl, kiket immar el ültete ...”.⁹⁶

A Nádasdyak névadó, Vas megyei falujában, Nádasdon ősi kúriája volt a családnak.⁹⁷ Brumanus Mátyás zágrábi püspök 1558-ban Bécsbe utaztában onnét köszönte meg a nádornak, hogy meg szállhatott az udvarházban és láthatta azt kertjével együtt.⁹⁸ 1580-ban már kastély állott a kúria helyén, amikor néhai Tamás nádor másod-unokatestvérei,

Nádasdy Pál és ifjabb Tamás megosztottak rajta. Az akkor erről felvett jegyzőkönyv említi „keleth felől mynd az eöregh gywmölch kerthel es az masyk kychyn gywmölchkertel nap enyezeth felől ... eseth Nadasdy Thamasnak”⁹⁹. 1568-ban a zalai Kehida kastélyát a Hássághyak és a Csányiak birtokperében történt oklevélhamisítás miatt a kamara elkobozta, ez alkalommal összeíratta azt és birtokait. Abban szerepel „sub castello hortulus” és a majorságon túl egy másik kert.¹⁰⁰ 1574-ben a Mura menti Torony Batthyány-kastélyának kertje az ottani udvarbírónak Batthyány Boldizsár nevéhez, Zrínyi Doricához írott leveléből ismert, amelyben kérte, vitessék el a pávákat, mert a kertben semmi sem marad meg miattuk.¹⁰¹ 1596-ban a Perneszi családnak Zalalövön „Az kastel aranth az wcha felol valo kys kerth”-jét említi egy családi osztozásról felvett jegyzőkönyv.¹⁰²

A nemesi székhelyhez tartozó kert fontosságát és nem utolsósorban értékét jól illusztrálja Zrínyi Miklósnak még 1566 előtti tette, amellyel „Tahy Ferenc lovászmesternek és tanácsosnak, oldalági rokonának nemesi kúriáját jobbágyainak hadával és Szigetről kivezényelt katonáival földig romboltatta; még a kerti dísz- és gyümölcsfákat is kivágatta”.¹⁰³

Az ismertetett példák azt látszanak bizonyítani, hogy kert nélkül a 16. században nemesi kúria, akár egyszerű udvarház, akár kastély, nem volt elképzelhető, mint ahogyan az már a középkorban is lehetett. A gyümölcsös és a zöldseges, az úgynevezett haszonkert nélkülözhetetlen volt, de a virágos kert is a nemesi kúria szerves részét alkotta.

A 16. század utolsó harmadában, Clusius fellépésével indult meg az az alapvető változás, amely az itáliai kertművészet formáinak elterjedésével díszkertté alakította át a hazai kertek jelentős részét.¹⁰⁴ Az átalakuláshoz jelentős lépés volt a háború sújtotta országban a kert, mint a béke szimbóluma, amely után vágyva vágyott az ország népe, és amelyet a 17. század második felében Lippay János fogalmazott meg a pozsonyi érsekkertet ismertető könyvében, és Gyöngyösi István verselt meg legszebben.

Platón egykori athéni ligete nyomán, az itáliai humanizmust átható neoplatonizmus hatására az elmélyült tudományokat művelő eszmecsere ideális színtere is a reneszánsz kert lett. A világ zajától és eseményeitől elvonulást biztosító kastély kertjében szervezett összejövétel a század közepére Európában a tudós akadémia fogalmával azonosult. A kor vezető gondolkodójára, Rotterdami Erasmusra hivatkozva így ír Johann Huizinga: „... Mintha élete kuszaságáért az idillikus nyugalomban és a művelt társalgásban keresne kárpótlást. Olyan helyszínre invitál minket... amely számára mindig az életöröm ideálját jelenti: egy kertbe vagy kertes

házba a városon kívül, ahol egy szép nap boldog hangulatában összejön a barátoknak egy csoportja, hogy egyszerű ebéd vagy nyugalmas séta közben plátói derűvel a szellem dolgairól beszélgeszenek.”¹⁰⁵ A magyarországi késői humanizmusra nagy hatást gyakorló németalföldi Justus Lipsius szóhasználatában a kert a múzsák otthona és a bölcsesség iskolájának akadémiával azonos jelentésű helye lett. A humanizmus és a kertszimbolika összefüggése, annak magyarországi megjelenése összekapcsolódik a Clusius körül kialakult baráti társaság, a pozsonyi Purkircher György orvos, a 16. század közepének hazai vezető értelmisége: a történetíró Istvánffy Miklós, a költő Zsámboki János, a humanista polihisztor Verancsics Faustus, nem utolsósorban pedig a több megszakítással itt tartózkodó németalföldi humanista, Nicasius Ellebodus köre működésével.¹⁰⁶ A klasszikus építészet feltámasztására igyekvő reneszánsz az építészeti környezetben is ilyen módon igyekezett sajátos elképzeléseit megvalósítani.

A 16. század kertkultuszát jól illusztrálja Sárkány Antalnak és társainak 1555. július 1-jén a Bécsben tartózkodó Nádasdy Tamás nádorhoz írott levele, amelyben tudatták vele, hogy gyermeket váró feleségét, Kanizsai Orsolyát a mocsárban ülő és rossz levegőjű Sárvárról felhozták Sopronba, a nádor belső bizalmasa, Sárkány házába, és napközben annak városon kívüli kertjében tartják, ott étkezik napközben, és csak estefelé viszik vissza a városba.¹⁰⁷

Az 1559-ben a Nádasdy Tamás nádor keresztúri kertjében fákat ültető, már idézett olasz kertész feltehetően a változásnak, az itáliai eredetű reneszánsz kertkultúrának egyik első jele volt. Az volt az a kor, amelyben a részben török hatásra elterjedő nemes gyümölcsfafajtákat meghonosították, és amelynek érdekében a főúri birtokokon az uradalmi erdőkből gyökerestől ültették át a fiatal fákat az újonnan létesített kastélykertekbe, és oltották be nemes gyümölcsökkel. Ugyanebben az időben terjedt el Magyarországon is az a reneszánsz virágkultusz, amely egész Európát meghódította. Hatására elkezdtek a szabályosságra törekvő, rendszerint derékszögű rendszerben létesített kertek, egy szélesebb főútra szimmetrikusan elhelyezett, ugyancsak derékszögű táblákba a virágos, egyes esetekben virágmintás mezők. A kert a reprezentatív dekorációjú kazettás beosztás jellemzi, amely a kastély teraszáról áttekinthető; fasorok, nyírt sövények között kis felületű virágszőnyegek, azokban vízmedencék, dísz- és szökőkutak, szobrok, a nagyobbakban műbarlangok.¹⁰⁸ Meghonosításukban, elterjedésükben jelentős szerepet játszott a Clusius személyével kapcsolatban már idézett, Bécs mellett felépített császári nyaraló és kertje, a Neugebäude, amelyet

II. Miksa számára itáliai példák nyomán 1569 és 1580 között Sallustio Peruzzi és Domenico Miranda létesített, nem kis részben Magyarországról telepített növényzettel.¹⁰⁹

A 16. századdal szemben a következő évszázad már sokkal több forrással rendelkezik. Batthyány Boldizsár nagyhírű kertjeit utódai építették tovább. Fia, a családban II. Ferenc és különösképpen annak felesége, Poppel Éva a dunántúli főúri kertépítés, főleg a gyógyhatású növények messze földön ismert alakja volt.¹¹⁰ 1608-ban puszpángot és méhvirágot kért az osztrák Hardegg gróftól, és arra kért tanácsot, mit tegyen „öreg” kertjével. Hardegg válaszában azt írta, szorgalmasan öntöztesse. Schults Kristóf dobrai tiszttartójának levele szerint 1621-ben búzavirágot küldött neki. Amikor pedig 1626-ban Farkas János tiszttartó azt jelentette neki, hogy három kötés tamariskus fát és nyúlsomot hoztak, a kertész javaslatára azokat Rohoncra küldte.¹¹¹

Még az olyan kastélya mellett is volt kertje, mint a végvárok közé sorolt és kellő katonai őrséggel ellátott Körömend, ahol 1620-ban Somogyi András ottani tiszttartó levelének említése alapján a kétholdas kertet bekeríteni készültek.¹¹² Két évvel később Faludy György jelentette Batthyány Ferencnek, hogy „... Az var kerth Cyhinalasat el vegeztük...”. 1634-ben a rohonci kastély mellett „Van a várhoz egy virágos kert, azon kívül mindenféle veteményes kert is van... amelyben gyümölcsfák is vannak és kertészház is van benne”.

Még több adat áll a kutatás rendelkezésére a család következő tagja, I. Ádám korából, az 1630 és 1660 közötti időből. A rendkívül jó szervező-készséggel rendelkező Ádám gondos gazda volt, aki mindent írásba foglalt, és beosztottaitól írásban követelt meg. 1647-ben Jobbágy Jeremiás, egyik belső bizalmasa írta neki, hogy „... Az kertésznek megh mondotam az Nagod parancsolatját, hogy az Abrisz avagy forma szerint csinalia megh az kerthet...”, vagyis a tervrajz alapján.¹¹³ A tervrajz készítője sajnos ismeretlen, de már a 16. századi virágtáblás kertek is tervrajz szerint készültek. Batthyány Ádám kertészei közül több név szerint is ismert. 1630–31-ben Kertész Simonnak évi 24 forint volt a fizetése.¹¹⁴ 1634 és 1636 között a valószínűleg olasz Martin Kuglimo gráci kertésszel kötöttek szerződést.¹¹⁵ 1636 és 1639 között a dobrai várhoz tartozó szőlőben és gyümölcsöskertben a szintén grazi Rupertus Pajer volt a kertész, 1638-ban pedig Augustin Stettner volt a várkert kertésze.¹¹⁶

A kertészek fizetéséről a már idézetten kívül is maradtak adatok. 1649–50-ben Mathes Kherer „Rohonczy kertész Legeny” az ottani kasznártól fizetésként 2 köböl és 5/8-ad rész búzát és ugyanannyi rozst vett fel, Jakob Bella „Rohonczy Uy

keresztény kertisz” pedig 6 köböl és 3 fertály búzát, ugyanannyi rozst, 3 pár sarut, 2 köböl kölest, 2 köböl hajdinát és 6 köböl árpát. Szalónak várában az 1648. évi fizetési lajstromban szerepel a „Kertésznek Andre Rießingnek”, valamint az „Uy körösztyn kertész szolgak”-nak kifizetett összeg. Dobra várában 1637-ben Rupertus Prájner kertész egy évre 12 forintot, napi ételmezést, meghatározott mennyiségben gabonát és bort kapott. 1638-ban Augustin Stettnernek 24 forintot, gabonát, bort, sőt és egy kövér sertést adtak. A harmadik ismert kertésznek, Simon Steklnek 20 forintot, bort, gabonát, sőt adtak, de az év folyamán nyilván további külön munkákért még pénzt és gabonát juttattak.¹¹⁷

A kertészek neve arról látszik tanúskodni, hogy azok többnyire idegenek, grazi osztrákok, néhol olaszok voltak. Azt, hogy mennyire szükség volt rájuk, Gerdákovics körömdi tiszttartó Batthyány Ádámhoz írott levele tanúsítja: „Kertészünk az ki volt az is megh holt”, kér tehát újat.¹¹⁸

A század végén, 1698-ban Batthyány II. Ádám Rohoncra kiadott instrukciója a körömdi uradalom kezelésére és vezetésére Tibolt György számtartó kulcsár és kasznár részére meghatározta az uradalom fontosabb személyzetét és annak fizetését. Eszerint a prefectus évi 32 forintot kapott, a kulcsár-kasznár 20-at, a pintér 18-at, a porkoláb 16-ot, a kertész, egyben dohányos 15-öt, a majorosné 10-et.¹¹⁹ A Batthyány-birtokokon a viszonylag sok kertészre szükség volt, ugyanis nemcsak kastélyaikhoz, hanem – bár nem tartozik szorosan a témához – minden várukhoz, a családi birtokok közép-pontjának tartott Németújvárhoz, Szalónakhoz, Borostyánkőhöz, Dobrához is tartozott kert. A magas hegytetőn ülő várak kertjei azok szűk és szeles udvarain nehezen képzelhetők el. A nagy területet igénylő virágtáblás kertek az elővárakban vagy a várak alatti területen lehettek, a családi levéltár viszonylagos feltáratlansága miatt azonban erre még nem adható válasz.

Még a Batthyány-kastélyokra vonatkozó adatok is elég szűkösek. A legnagyobb kastélyhoz, a főként I. Ádám idején, vagyis a 17. század középső évtizedeiben családi lakóhelyként működő rohoncihoz tartozó kertről is alig lehet tudni valamit, létezésén túlmenően. Az 1634-ben felvett inventárium adatairól már szó esett, abból lehet tudni, hogy veteményes és gyümölcsös részből állt, és kertészház is volt benne. Az 1648-ban felvett inventárium szövege szerint „Van a rohonci várhoz a városi kapu előtt egy kert, egy része virágoskert, egy része veteményeskert, egy része gyümölcsös, kertészház és pintérház vagy benne”. Az 1650. évben készült inventárium is alig mond többet: „... Az Kerben Eleven kut lánczostül No. 1. Az Meh tarto hazban. ...

Az Eöreg Kerben kapu és kis kapu... Az viragos kis Kerben..." minden részletezés nélkül.

A kisebb kastélyok közül Körmenden 1630-ban „A vár mellett” két holdas kert volt, amelyet Somogyi András tiszttartó akkor készült bekeríttetni. A korra egy nagyon jellemző adat: Szokoly Mihály tiszttartó jelentése szerint hasított lécekkel kerítette a körmendi kertet 1655-ben, hogy „ne legien az Vár kert nélkül”. Az előtte levő 1654. évben felvett inventáriumban viszont az olvasható, hogy „Az Var eleöt Valo kert Pusztá”. Rakicsány kastélyáról 1642-ben készített inventáriumban „Az Kastél hata meget az Regj kert” és „Az Kastél előtt valo vetemenieskert” szerepel. Az 1643. évi inventárium a kastély előtti kertet említi és csupán annyi újat mond, hogy abban kertészház is volt és arról azt, hogy „Az kertesz hazis újonnan epitetet”, amelyben szoba, pitvar és kamra volt. A borostyánkői várhoz tartozó Pinkafő kastélyának kertjéről az 1642-es inventárium csak annak létezését említi, 1648-ban viszont leírja, hogy „Az var Mellett Az Faczan Tarto kertben” madarászház volt. Az 1650-ben készült inventárium szövegében szerepel „Az Var mellet valo kertben” lévő kertészház és „Az Var mellett Faczan Tarto kerteben” madarászház. Végül a gricsi udvarház 1662-ben készült inventárium, amely a kertet nem említi, de a kertészházat igen, amelyben pitvar és kamra volt.

A Batthyány-levéltár ritkasága az a valószínűleg 1680 utáni, kétségtelenül 17. századi kétrétű papírfólió, amelynek 1. és 2. oldalán virágoskert tervrajza van, tintával berajzolt hosszú ágyásokkal, bennük a virágok latin neve a 13 beszámozott táblában. Az irat tévedésből kerülhetett a 18. századiak közé. 1680 utáni keletkezésének bizonyítéka, hogy hat virágnév esetében azok színes rajza megtalálható az eredeti példányában 1680-ban Nürnbergben kiadott „Maria Sibylla Merians Neues Blumenbuch” kötetében, tehát annak megjelenése utáni.¹²⁰

A Dunántúl másik két nagybirtokos családja, az Esterházyak és a Nádasdyak kertjeiről az érdeklődő számára saját kutatás hiányában alig van eddig közölt adat. 1624-ben Esterházy Miklós így írt akkor még menyasszonyának, Nyáry Krisztinának: „... noha még akkor nem tudtam, kinek csinálom, de igen szép kertet készítettem. ... Kiben igen nyílnak a rózsák és egyéb virágok...”. A kismartoni kastélyról lehet tudni, hogy 1682-ben „italienischer Manier”-ben készült kertje volt, ami a virágtáblás reneszánsz kert késői voltáról vall. Ezen kívül ismert a kismartoni várkert története és kertészeinek sora 1659 és 1698 között.¹²¹

A Nádasdyak közül a 16. században már tárgyalt Tamás nádor sárvári kertjeinek adatain kívül a család legutolsó, nagyhírű tagjának, az 1670-ben

Nádasdy Ferenc országbírónak korából rendelkezik a kutatás kevés adattal. Egy 1669-ből fennmaradt számadás szerint a sopronkeresztúri kertben ácsok dolgoztak a lugasokon.¹²² Valamivel több tudható az ausztriai Seibersdorfból levő kastélyának kertjéről, amelyről 1658-ban azt írta Batthyány Ádámnak, hogy „... az Császárné eő Fölséghe hozám égerkezet it való Kertemet látnyi edgyik napra...”.¹²³ Nádasdy Ferencnek Pozsonyban is volt az ottani palotájához tartozó kertje. Birtokosának kivégzése után, 1671-ben az udvari kamara véleményes javaslatot kért a magyar kamarától a pozsonyi Nádasdy-háznak és kertnek a karmeliták számára történő átengedése ügyében.¹²⁴

A kastélykerteket illető, sajnálatos módon rendkívül szűkszavú források a gyümölcsös és a viragos kerteknél sok helyen említik a lugaskertet, ami nem volt különálló kertrész, hanem akár a gyümölcsös, akár a viragos kertben az azokban futó utak menti fasorokból vagy más bokorfélékből alakított, árnyékot adó növényfal. Sok esetben a szőlőskertből alakították oly módon, hogy fából épített állványsorokra vagy a gyümölcsfák alsó részére futtatták fel a szőlőt. Kialakíthatták valamilyen futó tulajdonságú bokorféléből is, többek között mogyoróból.

A zöldséges kertben külön rész lehetett a sokat emlegetett, gyógynövényeket tartalmazó sáfrányos kert és egyéb más növényeket tartalmazó rész. Különálló kertrész volt viszont a már a 16. század közepe óta évtizedeiben Nádasdy Tamás nádor sárvári kertjeiben sokszor szereplő vadaskert, ahol az ott említett őzek és szarvasok kívül először jelent meg a dámszarvas és az addig ismeretlen madár, a páva. Kanizsai Orsolya 1541-ben írott egyik levelében arról értesítette férjét, hogy Sárváron készen van „az dämuvadak ólja”,¹²⁵ egy másikban pedig arról, hogy hizlalja a pávákat. Egy század végi, 1574-ben írott levél arról tudósít, hogy a páva akkor már szinte hétköznapi díszmadár volt a kastélyok kertjeiben.¹²⁶ 1642-ben, amikor Batthyány Ádám anyja, Poppel Éva 1640-ben történt halála után gyermekei, Ádám és húgai felosztották anyai örökségű birtokaikat egymás között, Rakicsány kastélyának inventárium, amely szerint „Az Kastelban Közre valo Pava No. 25.” volt.¹²⁷ Az 1643. évi inventáriumban „Ben az Castelban vagion pava No. 24. Az Kertekben No. 12.”¹²⁸ A Batthyányak, illetve Poppel Éva pinkafői kastélyának „Faczan Tarto kert”-jéről fentebb már volt szó, amely minden bizonnyal nem volt egyedüli a Dunántúlon, ahogyan az sem, amit a rakicsányi kastély 1642. évi inventárium említi: „Az Kastelban vagion Galamb haz, vagion Galamb benne feles.”¹²⁹

A kertben mindezeket kívül országszerte ott voltak a pihenés, a felüdülés, a kert akadémiai szimbólum-jelentésének megfelelő kisebb-nagyobb épít-

mények, épületek. Közöttük Pozsonytól Munkácsig a legelterjedtebb a filagória elnevezésű, rendszerint egy nagyméretű hársfa lombjai közé épített deszkaerkély, a rá felvezető lépcsővel. Akkori magyar neve a „száldok” vagy „száldokfa”. 1573-ban Elias Corvinus Batthyány Boldizsárhoz írott levelében hársfáról szóló versét küldte. Abban az évben, valamivel később pedig Istvánffy Miklós köszönte meg a neki küldött hársfát és fülemülét, s abban hársfáról írott saját verseit küldte hálából. Azokról megjegyezte, hogy szerinte ugyan gyengék, de a pozsonyi tudós kört vezető Radetius püspöknek tetszenek.¹³⁰ Dunántúli késői említése a Zrínyi-javakról 1672-ben készített „Aestimatio”, amelyben szerepel a vár alatti nagy kert és abban egy „Aedificium philagoriae”.

A kert különböző részeiben lehettek akár fából, akár maradandó anyagból épített, úgynevezett kerti vagy nyári házak, sokszor mulató ház elnevezéssel. A minta ebben az esetben is a II. Miksa által létesített, Bécs melletti Neugebäude botanikus kertje és annak épületei. 1568-ban a császár római követéhez írott levelében római kerti építmények rajzait kérte, 1571-ben pedig Ippolito d’Este elküldte neki tivoli kertjének tervrajzait.¹³¹

Az ilyen hazai épületek közül talán az egyik legkorábbi Batthyány II. Ferenc szalónaki „mulató ház”-a. 1615-ben a prágai vár udvari építőmestere, Jakob Hüebel am Straden közölte Batthyányhoz küldött levelében, hogy elkészítette annak a szép teremnek, másképpen mulatóháznak a terveit, amelyet kért tőle és átadta azokat Batthyány kőművesmesterének továbbításra.¹³² Megvalósítása nem ismert, a Batthyány-kastélyok kertjeiben azonban a 17. században sok helyen feljegyezték az inventáriumok készítői a nyári vagy mulatóházakat. A központi nagy kastély, Rohonc 1650. évi inventáriumára létezésén túlmenően csupán annyit jegyez meg róla, hogy „Njari hazon aito plehestüll”, vagyis az ajtólapon levő, úgynevezett rászögező zárral és azon kilincsel.¹³³ A Batthyány-levéltár inventáriumai a többi kastély esetében is csak a nyári vagy mulatóház létezését árulják el, csupán Rakicsány kastélyának 1643. évi összeírásában olvasható, hogy „Az Kastel előtt valo kertbe Egj njari haz Újonnan epitet, Az aliaban pincze Vagion”.¹³⁴ Sem ennek, sem az idézett többinek építési idejéről, annak körülményeiről, főleg pedig építő mestereiről, esetleges tervekészítőiről sajnálatos módon semmi sem tudható, pedig Batthyány Ádám építkezéseiről az általa rendezett családi levéltárban számtalan irat maradt még a személyekről is. Azokból tudható, hogy az általa alkalmazott mesterek általában bécsi olaszok voltak, élükön a kor kiemelkedő és sok helyen foglalkoztatott császári főépítészével, Filiberto Lucchesével.

A többi főnemesi kastélynak is volt a Batthyányakéval összevethető, nagykiterjedésű és díszes kertje. 1625-ben a soproni országgyűlés idején Esterházy Miklós nádor Sopronkeresztúrra látogatva írta feleségének, hogy „Itt a szép kertet, hogy nem láthatod édes atyámfia bizony bánom. de ha Isten megtart bennünket... valami bizonyos üdőre ugyan lakóul jöjjünk ide, mert fölötte szép helynek látszik ez most énnekem”.

A Dunántúl ismert kastélykertjei közül ebben a sopronkeresztúriban maradt meg az egyetlen, ismert nyári vagy mulatóház, a Nádasdy III. Ferenc országbíró által valószínűleg az 1650-es években építtetett épület, amelyet azonban háborús sérülései következtében rommá válva, 1952-ben lebontottak, előtte azonban már a 18. századtól magtárrá alakítva állt. A kutatás számára szerencsés módon fennmaradtak ábrázolásai a 17. századtól a 20.-ig. Az 1680-as években Esterházy Pál megbízásából Mathias Greischer által készített két metszeten a kastélyt körülvevő széles vizes árkon kívül, a bejáratl szemből állt a téglalap alaprajzú, hosszában 15, szélességében 2 ablaktengelyes, tekintélyes méretű, emeletes, két végén lekonyított és nyeregterős ház, amely mögött terült el a kert. Homlokzatait toszkán óriás oszloprendes falpillérek osztották szakaszokra, azok felett triglifés párkánnyal. Belsejében egyes kutatók szerint mindkét szint hét ablaktengelyes közepén egy-egy nagyterem foglalt helyet, két végén négy-négy tengelyes, azoknál kisebb helyiséggel, amelyekben az egyenes karú lépcsők is voltak. Elhelyezkedését az Esterházy levéltár egy 18. századi kéziratos helyszínrajza is mutatja, amelyet aláírása szerint Johann Georg Wimpassinger hercegi építőmester készített.¹³⁵

A sopronkeresztúri kerti ház, vagy egykori állapotát mutató metszetek és fényképek alapján inkább palota építéséről ismert adatok nincsenek. Ezelőtt mintegy háromnegyed évszázada Rados Jenő vetette fel magyar kastélyokról írott könyvében: „Homlokzati kiképzése toszkán falpilléreiével élénken emlékeztet a kismartoni kastélyra; lehet, hogy szintén Carlo Martino Carlone tervezte.” A két épület homlokzati alakítása valóban nagyon hasonló, csupán abban különbözik egymástól, hogy a kismartoni kétemeletes, a keresztúri pedig csak egy, s a kismartoni részletalakításában gazdagabb. Az építészettörténeti szakirodalom eddigi tudása szerint a kismartoni kastély tervezője Carlo Martino Carlone volt, a legújabb kutatás azonban ezt újabban előkerült adatokkal cáfolja. Fennmaradt ugyanis a herceg Esterházy levéltárban az az irat, amelyben 1663-ban Esterházy Pál szerződött a bécsi építési vállalkozó Carlonéval, hogy az a meglévő tervek alapján modellt készít a tervezett kas-

télyről, és javaslatot tesz az építkezés bonyolítására. Gyenge egészségi állapotára való tekintettel az építkezés vezetését nem tudja vállalni, arra maga helyett pallérként Sebastiano Bartoletti és Antonio Carlone mestereket ajánlja, megvalósító kőművesnek pedig Morel mestert.¹³⁶

A két épület homlokzati alakítása alapján joggal feltételezhető tervezőjük azonossága, akit azonban Carlo Martino Carlone 1663. évi szerződése nem nevez meg. Az osztrák építészettörténeti irodalom a kismartoni kastély terveinek készítőjét Filiberto Lucchese névéhez köti, legújabbban a hazai is, amely szerint Nádasdy Ferenc országbíró sopronkeresztúri nyári házának tervei is tőle származnak. Az épület belső tereit Andrea Bertinalli stukkói díszítették.¹³⁷

A nyári házak belsejében a 17. század közepe körül megjelent két olyan játék – bár erre dunántúli adat még nem ismert –, mint a biliárd és a kugli. A biliárd hazai előfordulását 1693-ban jegyezték fel első ízben, ahol a meg nem nevezett kertnek „az végiben volt egy szép nyáriház, abban volt zöld táblajáték, az kit most piliárdnak híják”.¹³⁸ A kuglit már 1643-ban említik: „golyobissal és a gömbölyű tekének pupos kilentz fáival” elnevezéssel.¹³⁹

A 17. századi kertben a nyári vagy mulatóházon kívül más építmény is lehetett. A rohonci Batthyány-kastély 1650. évi inventáriumában szerepel „Az Leuedező Haz”, vagyis a lövöldöző, tehát a céllövést gyakorló lehetőséget biztosító épület. Az is lehet azonban, hogy semmiféle épület nem volt benne, ahogyan azt Faludi György tisztartó 1622-ben jelentette Batthyány Ferencnek Körmendről: „Az var kerth Chynalaset el vegeztük, hogy semmi haz ez utan nem esik benne”.¹⁴⁰

A gyér számú történeti, levéltári adatok mellett a 17. századi főúri kertekről az abból az időből maradt metszetek is tudósítanak. Esterházy Pál 1680 körül bízta meg a Bécsben dolgozó Mathias Greischer rézmetszőt az általa nyomtatásban megjelentetni szándékozott különböző kötetek illusztrálására. 1681–82-ben családfát, 1684-ben az Ercsinél zsákmányolt török zászlót, 1687-ben az Esterházy által állíttatott Szentháromság-szobrot metszette rézbe. 1684-ben 30 forintot fizettek neki az elismervényen olvasható és Esterházy kézírásával írott feljegyzése szerint „az Genealogia véget”. Esterházy megbízásából az akkori ország 53 helyéről, többségében Esterházy birtokban lévő várakról és kastélyokról készített, részben korábbi rajzok alapján metszetsorozatot, abban 19 általa szignált lapot. 1690 körül Esterházy udvari rézmetszőjének nevezte magát: „Celsissimi Geographus Aulicus Kismartoni” szöveggel.

Az Esterházy-kastélyokról készített Greischer-metszetsorozat jól mutatja azok kertjeit, amelyek

minden kastély mellett ott voltak. Valamennyi olyan virágtáblás kialakítást ábrázol, amely mintegy szőnyegként borította a kert területét, derékszögű hálózatával, a virágtáblák sarkain lugasokkal, belsejükben több helyen szökőkutakkal, szobrokkal, útjain pávákkal, fácánokkal és más, díszként tartott madarakkal. Ezzel a kialakítással a reneszánsz kertművészet legutolsó, manierista szakaszának képviselői.

A kertkultusz, a kertművészet iránti érdeklődés a főúri családok könyvtáraiban is jelentkezett a 16–17. században.¹⁴¹ A korszak egyik legnagyobb híré Batthyány-könyvtárában, amelyben már a sokszor említett III. Boldizsár idején mintegy ezer kötet volt, Clusius és körének művei ott lehettek.¹⁴²

I. Ádám ugyancsak híres könyvtárában „... olyan tételek is vannak, mint »Kertek ciffrálásának képei« vagy »Mesternek való stilusos könyv«, a Batthyány-kastélyokban tehát alkalmazhatták a kertek barokk díszítését”. Az idézet megerősíti azt a feltételezést, hogy a 17. század második felének hazai kertjei a történeti források és a megmaradt ábrázolások alapján kivétel nélkül a késő reneszánsz virágtáblás kertek formavilágát mutatják, azokban a barokknak semmi jele nincs. Lippay György esztergomi érsek már a maga korában nagyhíré pozsonyi kertje is virágtáblás késő reneszánsz-manierista jellegű volt, annak ellenére, hogy szobrok, szökőkutak, műbarlang díszítette.¹⁴³ A barokk kert egyébként Európában legelsőként a franciaországi Loire völgyében lévő Vaux-Le-Vicomte kastélyának 1657 és 1661 között André Le Notre által tervezett parkja volt. A hazai szakirodalomban előfordul és a 17. század második felének a magyarországi barokk kastélykertekről szóló, azok barokk voltát említő állításai sajnálatos tévedéseknek minősülnek.

Batthyány Ádám könyvei között „A németújvári felső várbeli tárházban levő könyvek katalógusa” címet viselő levéltári egységben 1653-ban „Az keönyves armariumnak az alsó rendén” felsorolás 25. tétele a „Kertek ciffrálásának képi” könyvcím olvasható.¹⁴⁴ A Lippay György érsek által létrehozott pozsonyi kertnek híré mutatja, hogy 1691-ben Vas vármegyének az Ostffy család asszonyfai kastélyába kiküldött bizottsága néhai Ostffy Miklós hagyatékáról készített összeírásában a könyvek, Magyar biblia, Bornemisza Péter Postillája, Simon Pál német postillája, német nyelvű Luther-biblia, Magyar Hunnius, Magyar Uy Testamentum és szakácskönyvek mellett ott volt „Lippai János kertész könyvö egy” is.

Kastély és kert tehát szervesen összetartozott a török időkben is, ez a kert azonban a 16. század közepe óta évtizedeiben alapvető változás képét mutatja. A késő reneszánsz hazai kibomlásának korában

a kastélykert is felvette az itáliai reneszánsz kertművészet formavilágát. Megjelent a szabályos geometriai elrendezésű virágtáblás díszkert, a maga derékszögű beosztásával, sokféle színes virágával, különleges fáival, nyírt bokraival, a gazdagabbakban szökőkutakkal, szobrokkal. A levéltári adatokban csak nagyon szűkszavúan lehet őket utolérni, többet mutatnak az ugyancsak gyéren megmaradt korabeli ábrázolások. Figyelemre méltó, hogy a korszak végének nagyírú rézmetszője, Mathias Greischer 1690 körüli, nagyjából Esterházy Pál kastélyait és azok kertjeit megörökítő képein is kevés kivétellel a késő reneszánsz virágtáblás kert, illetve annak részletei látszanak; az építészettel és a képzőművészettel szemben a barokk kertművészetnek még nincs nyoma rajtuk.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben bemutatott dunántúli kastélyok, azok részei és kertjei, építető társadalma a 16–17. századi Magyarországon nem rendelkezett különleges helyi sajátosságokkal, azokhoz hasonló az akkori Királyi Magyarországon másutt is, akár a Felvidéken, akár a mai ország északkeleti részén is léteztek.

A Batthyányak rohonci, a Nádasdyak sopronkeresztúri és az Esterházyak kismartoni kastélyaihoz hasonló méretű volt a Pálffyaké a Pozsony megyei Stomfán, a nyitrai püspököknek a Nyitra

megyei Radosnyán, a Forgách családnak a szintén Nyitra megyei Tavarnokon, a Bercsényieknek és a Rudnayaknak az ugyanott lévő Brúnócon és Divékújfaluban, vagy akár a Révayaknak a Túróc megyei Kistorboszlón, a Dersffyeknek a trencsényi Vágtapolcán álló kastélyától a Felvidék keleti részén lévő Homonna Homonnay-kastélyáig valamennyi. Mind a három nagy dunántúli kastéllyal nagyjából azonos időben, a 16. század utolsó éveitől a következő század közepéig épült. A középbirtokecs családok kisebb kastélyai az ország északi és keleti tájain éppen úgy tucatszámra épültek, mint a Dunántúlon, elég csak északkeleten Golop, Kéked, Monok, Pácin vagy Vaja kastélyait említeni.¹⁴⁵

Az építető társadalom is ugyanúgy főúrból és köznemesekből állott, mint a Dunántúlon, lehetőségeik is hasonlóak voltak. A főnemesi réteg építői éppúgy itáliai mesterek voltak, a kisebb kastélyok esetében is a terület nagyobb városaiából, Pozsonytól a bányavárosokon át Kassáig érkeztek erre megfelelő hazai mesterek.

Az épületekben található helyiségek között minden magát valamire tartó nemes úr rezidenciájában ott volt a palotának nevezett nagyterem, még az előkelőbb és kisebb épületek esetében is, mint a Szemerék Sáros megyei Deméte-beli udvarházában. Ugyanígy, főleg a 17. században az egész megmaradt ország területén már közel egységesnek tekinthető kultúra nyomán nagyjából azonosak voltak a berendezés, a bútortárgyak és azonos módon létesítették a kerteket is, természetesen mindenütt az építetők anyagi lehetőségei szerint.

JEGYZETEK

1 *Koltai András*: Magyar udvari rendtartás (Utasítások és rendeletek, 1617–1708). Budapest 2001; *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest 2005.

2 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás. Budapest 1879, I., 10–25.

3 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészeti a 16–17. századi Dunántúlon. Budapest 2014, 178–179. Kiadva: *Urbaria et Conscriptioes*, 7/1. füzet (101–200. fasciculus). Művészettörténeti adatok. (Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné – Csernyánszky Mária.) (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XIX.) Budapest 1984, 216–221.

4 *Judith Schöbel – Petra Schröck – Ulrike Steiner*: Die Kunstdenkmäler des Bezirkes Oberpullendorf. Österreichische Kunsttopographie, Band LVI. Wien 2005, 22–52.

5 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 228–233.

6 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL), Országos Levéltár (a továbbiakban OL), P 1322, Batthyá-

ny-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, no. 79.

7 *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012, 198–202.

8 Uo. 207.

9 A rohonci várnak több inventáriuma is ismert a 17. század első feléből. MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, 76/a (1634); Leltárak 78 (1635); 79/a (1637). Az 1640-es években felvett inventáriumokról ma már csak Iványi Béla regesztái ismertek az MTA BTK Művészettörténeti Intézet Levéltári Gyűjteményében. MDK–A–I–24.

10 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 194–197.

11 Körmendről az 1605 és 1655 közötti időből husz inventárium maradt fenn: MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, 111. csomag, no. 36. és 54.

12 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 223–225.

13 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, 112. csomag, no. 67.

- 14 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 258–260.
- 15 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, 112. csomag, no. 97.
- 16 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 134–140.
- 17 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmendi Központi Igazgatóság, Leltárak, 112. csomag, no. 85, f. 13–16r.
- 18 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 243–245.
- 19 MNL OL, P 234, A Festetics család keszthelyi levéltára, Scr. II. fasc. K. no. 41.
- 20 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 125–126.
- 21 MNL OL, P 532, Ostffy-levéltár, 2. cs. fasc. IV. no. 74.
- 22 Uo. 3. cs. fasc. XX. no. 63.
- 23 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 171–172.
- 24 *Varga J. János*: Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokon. Történelmi Szemle XIX. 1976/1–2, 106.
- 25 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 251–252.
- 26 MNL OL, P 108, Hg. Esterházy-levéltár, Rep. 16. Fasc. A. No. 7.
- 27 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 148–149.
- 28 MNL OL, E 156, Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptiones, fasc. 37/56. Közölve: Urbaria et Conscriptiones, 4. füzet (36–50. fasciculus). Művészettörténeti adatok. (Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné – Csernyánszky Mária – Baraczkai Istvánné). (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XI.) Budapest 1975, 50.
- 29 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 213–214.
- 30 MNL OL, P 285, A Festetics család keszthelyi levéltára, Fasc. 89. Sallér-lt., no. 27.
- 31 *L. Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. (Mikrotörténelem) Budapest 1992, 116–118. (4–6. kép)
- 32 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 204–205.
- 33 MNL OL, P 707, A Zichy család levéltára, Fasc. 217. (Rakt. sz. 231.) Perneszy-levéltár, et A. no. 56.
- 34 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 50–53. A mihályi kastély részletesen: uo. 208–211.
- 35 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 237–239.
- 36 MNL OL, P 1313, Batthyány-levéltár, Miscellanea. Rajkiana no. 114.
- 37 Lavírozott tollrajz. *Johann Ledentu*: Regni Hungariae Confinia Delineata... aus befelch Ihres Maestäts Ferdinandi des III. im Jahre 1639 durch... Ihrem Römischen Kayserlichen Majestät bestelter Ingenieur und Hoff Mahler. ÖNB Ms. Cod.8623.
- 38 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 290–309.
- 39 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 228–232.
- 40 *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek, 26.) Budapest 1999, 136.
- 41 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 223–225.
- 42 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 243–245.
- 43 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 251–252.
- 44 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárok mögött... i. m. (3. j.) 148–149.
- 45 *Urbaria et Conscriptiones*, 7/1. füzet (101–200. fasciculus). Művészettörténeti adatok. (Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné – Csernyánszky Mária.) (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XIX.) Budapest 1984, 176.
- 46 *Urbaria et Conscriptiones*... i. m. (45. j.) 177.
- 47 *Koppány Tibor*: 17. századi építési megállapodások a Batthyány-levéltárból. *Lybus* 2, 1990, 143–159; *Koltai András*: Batthyány Ádám... i. m. (7. j.), 171, 202.
- 48 *Koltai András*: Batthyány Ádám... i. m. (7. j.) 172–174.
- 49 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, III. Budapest 1879, 24.
- 50 *Köszeghy Pál (1665 k.–1703 után)*: Bercsényi Miklós házassága. Harmadik rész. 118. és 129. strófa. Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 16. kötet. Kiad. S. Sárdi Margit. Budapest 2000, 146. sz.
- 51 *Király Péter*: A muzsikásoknak való állás – 17. századi rezidenciális zeneéletünk egy néma emlékééről. In: *Uő*: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Budapest 2003, 110–124. – Itt szeretnénk köszönetet mondani Király Péternek a zenetörténetet érintő részekhez fűzött értékes kiegészítéseiért. *A Szerk.*
- 52 *Király Péter*: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete. Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján. In: „Idővel paloták...” Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest 2005, 433–467.
- 53 *Király Péter*: A muzsikásoknak való állás... i. m. (51. j.) 111.
- 54 *Varjú Elemér*: Magyar várak. Budapest 1932, 52. A témáról részletesen: *Király Péter*: A muzsikásoknak való állás... i. m. (51. j.)
- 55 *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monográfiája. III. Budapest 1912, 703.
- 56 *Takáts Sándor*: A török-magyar énekesek és muzsikások. In: *Uő*: Rajzok a török világból. I. Budapest 1915, 416–438.
- 57 *Urbán László*: Kultúra és egészségügy. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely 1978, 422, 434.
- 58 *Takáts Sándor*: A török-magyar énekesek... i. m. (56. j.) 423, 424. A Nádasdy-udvarok zenei életére vonatkozóan újabban: *Király Péter*: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje. Századok CXLIV. 2010, 969–994.
- 59 *Takáts Sándor*: A török-magyar énekesek... i. m. (56. j.) 427, 428, 431.
- 60 *Takáts Sándor*: A török-magyar énekesek... i. m. (56. j.) 432. Vö. *Bárdos Kornél*: Fejedelmi és főúri zenei élet. In: Magyarország zenetörténete, 2. Szerk. Bárdos Kornél. Budapest 1990, 117.
- 61 Az Esterházy-udvarokra vonatkozóan: *Hárich János*: Az Esterházyak udvari és tábortrombitásai. Muzsika I.

1929. 5. sz. 59–61; *Ulrich Tank*: Studien zur Esterházyischen Hofmusik. Regensburg 1981; *Király Péter*: Mathias Pollerman, Esterházy Pál udvari és hadi trombitása. Adalékok a 17. századi főúri mecénatúrához. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpályája a politika és a művészet határvidékén. Szerk: Ács Pál – Buzási Enikő. Budapest 2015, 477–494.
- 62 *Király Péter*: *A Batthyányak 17. századi rezidenciális zenéje*. In: *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenten. Szerk.: Nagy Zoltán. Körment-Szombathely 2006, 223–229.
- 63 Vö. *Bárdos Kornél*: Fejedelmi és főúri zenei élet... i. m. (60. j.) 119–120.
- 64 *Király Péter*: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje... i. m. (58. j.) 969–994.
- 65 *Király Péter*: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak (1643–1650). *Magyar Zene* XXXIX. 2001. 1. sz. 85–99.
- 66 *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest 1986, 80–81; *Viskolcz Noémi*: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő* LVIII. 2009, 249–253, 261–264.
- 67 *Benda Borbála* – *Koltai András*: *A Batthyányak udvari zenészei (1627–1664)*. Adattár. In: *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenten. Szerk. Nagy Zoltán. Körment-Szombathely 2006, 231–244.
- 68 L. pl. *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Budapest 2004, 93–94; *Uő*: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. Budapest 2007, 174–176.
- 69 *Koppány Tibor*: Kastélyok a végvárak mögött... i. m. (3. j.) 185–190.
- 70 Vö. *Magyar László András*: Illemhely. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, IV. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2005, 270–272.
- 71 *Koppány Tibor*: *A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze*. *Ars Hungarica* XII. 1984, 183–232; *Koppány Tibor*: *A sümegi vár és a devcesteri kastély reneszánsz kőfaragványai*. Szerk. Lővei Pál. (*Lapidarium Hungaricum*, 7. Veszprém megye, I.) Budapest 2009, 89–191.
- 72 *Koppány Tibor*: *Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről*. *Ars Hungarica* XVIII. 1990, 229–234; *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008, I., 212. (VII-26. sz.)
- 73 *László Emőke*: *Flamand és francia kárpitok Magyarországon*. Budapest 1980, 28–31.
- 74 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmenti Központi Igazgatóság, Leltárak, no. 76./a.
- 75 *Koppány Tibor*: *Kastélyok a végvárak mögött... i. m.* (3. j.) 228–233.
- 76 *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Budapest 1953, 142. (Iványi Béla gyűjtése nyomán.)
- 77 Vö. *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században... i. m.* (76. j.) 136.
- 78 Vö. *Garas Klára*: *Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok)*. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 226.
- 79 Vö. *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században... i. m.* (76. j.) 143. *Koppány Tibor*: *Johann Michael Tripsius kőszegi képíró. Adalékok a 16–17. század főúri temetkezéseinek történetéhez*. *Ars Hungarica* XXXV. 2007, 221–238.
- 80 Formentini Auróra temetéséről részletesen *Koltai András*: *Batthyány Ádám... i. m.* (7. j.) 453–461.
- 81 Vö. *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században... i. m.* (76. j.) 137.
- 82 Vö. *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században... i. m.* (76. j.) 138.
- 83 Vö. *Garas Klára*: *Magyarországi festészet a XVII. században... i. m.* (76. j.) 140.
- 84 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmenti Központi Igazgatóság, Leltárak, no. 76.
- 85 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Körmenti Központi Igazgatóság, Leltárak, no. 82.
- 86 *Zlinszkyné Sternegg Mária*: *Reneszánsz bútorművészet*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* X. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2010, 24–29.
- 87 *Gergei Albert*: *Árgirus históriája*. In: *Balassi Bálint és a 16. század költői*. I–II. Szerk. Varjas Béla. Budapest 1979, II., 989. (Vö. *Weöres Sándor*: *Három veréb hat szemmel*. Budapest 1977, 115.)
- 88 *Takáts Sándor*: *Első tulipántjaink*. In: *Uő*: *Rajzok a török világból*, III. Budapest 1917, 373.
- 89 *Uő*: *Orvostudományok és orvoslás a hódoltság korában*. In: *uo.* 121–128.
- 90 *Csapody István*: *Clusius magyar mecénásai és munkatársai*. *Vasi Szemle* XXVII. 1973, 407–415.
- 91 *Rózsanád*; helyesen: *canna indica*.
- 92 *Geiger Gyula*: *Die Gartenkultur des Eisenburger Komitats*. *Annales Sabariensis*. *Folia Museologia* 1. Szombathely 1932, 12–14.
- 93 *Takáts Sándor*: *Magyar nagyasszonyok*. Budapest 1982, 115.
- 94 *Magyar hölgyek levelei*. Közli Deák Farkas. Budapest 1879, 145–146.
- 95 *Uo.* 137.
- 96 MNL OL, E 185, Magyar Kamara Archivuma, Nádasdy-levéltár. Rksz.1546. Miss. Sombory G. f. 43.
- 97 *Koppány Tibor*: *Kastélyok a végvárak mögött... i. m.* (3. j.) 213–214.
- 98 MNL OL, B 1515, pall. 9. p. 11.
- 99 MNL OL, P 285, A Festetics család keszthelyi levéltára, Fasc. 89. Sallér-levéltár, no. 27.
- 100 *Urbaria et Conscriptio* 6. füzet. (71–100. fasciculus) *Művészettörténeti adatok (Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné – Csernyánszky Mária)*. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, XVIII.) Budapest 1981, 109.
- 101 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. no. 2058.
- 102 MNL OL, P 707, Zichy-levéltár, Fasc. 217 et A. no. 56.
- 103 *Forgách Ferenc*: *Emlékirat Magyarország állapotáról*. Ford. Borzsák István. Budapest 1982, 276.
- 104 *A Clusiusra vonatkozó adatokhoz itt és alább is l. Stirling János*: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*. Budapest 1996, passim; vö. *Barlay Ö. Szabolcs*: *Romon virág*. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest 1986, 214–230.
- 105 *Johan Huizinga*: *Erasmus*. Ford. Gera Judit. Budapest 1995, 54.

- 106 Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Összegejtötte és bemutatja: Ritoókné Szalay Ágnes. Budapest 1984; *Mikó Árpád*: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) Szeged 1990, 419–429; *Boross Klára*: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII*. Budapest 2007, 157–185.
- 107 „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., szerk. Vida Tivadar. Budapest 1988, 114.
- 108 *R. Várkonyi Ágnes*: Történelmi ökológia és a művelődés története. In: *Európa híres kertje. Történelmi ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1993, 298.
- 109 Schloss Neugebäude, ma Bécs 11. kerületében, Simmeringben. L.: *Hilda Lietzmann*: Das Neugebäude in Wien. Sultan Suleymans Zelt – Maximilian II. Lustschloss. München–Berlin 1987.
- 110 „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Vál., szerk. Kincses Katalin. Budapest 1993.
- 111 Uo. és *Takáts Sándor*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Budapest 1917, 95.
- 112 *Iványi Béla*: Képek Körömend múltjából. Köröendi Füzetek 4. Körömend (1943).
- 113 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. 22.624.
- 114 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Földesúri familia, no. 326/a. f. 32.
- 115 Uo.
- 116 Uo., no. 325. f. 18.
- 117 Uo. fenti jelzetek és P 1334, Batthyány-levéltár, Vegyes számadások, 17. cs. f. 647.
- 118 *Iványi Béla*: Képek Körömend múltjából... i. m. (112. j.) 43.
- 119 MNL OL, P 1313, Batthyány-levéltár, Rohonci levéltár. 120. cs. T. 1. fasc., f. 101.
- 120 MNL OL, P 1323, Batthyány-levéltár, 29/Va. csomó. Egyéb kertészetre vonatkozó iratok, 1766–1899. F. 46. A rajzot nem volt módomban fényképeztetni.
- 121 *Hárich János*: A kismartoni várkert története. H. n. 1934, 48. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 2914.
- 122 MNL OL, B 1566, Kamarai levéltár, Nádasdy-levéltár, Számlák, p. 787.
- 123 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. no. 32.626.
- 124 *Badál Ede*: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből, VII. *Ars Hungarica* III. 1975, 201.
- 125 *Károlyi Árpád – Szalai József*: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest 1882, 72.
- 126 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. no. 8.058.
- 127 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Köröendi Központi Igazgatóság, Leltárak no. 68.
- 128 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Köröendi Központi Igazgatóság, Leltárak no. 69.
- 129 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Köröendi Központi Igazgatóság, Leltárak no. 68.
- 130 *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. Budapest 1915, I., 37. és *Uő*: Száldokfa. Uo. III. Budapest 1917, 305.
- 131 *Martin Warnke*: Udvari művészek. A modern művész előtörténetéhez. Ford. Havas Lujza. Budapest 1998, 207.
- 132 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. no. 20.654.
- 133 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Köröendi Központi Igazgatóság, Leltárak no. 79.
- 134 MNL OL, P 1322, Batthyány-levéltár, Köröendi Központi Igazgatóság, Leltárak no. 69.
- 135 *Koppány Tibor*: Johann Georg Wimpfpassinger, a herceg Esterházy hitbizomány 18. századi építőmestere. *Művészettörténeti Értesítő* LVII. 2008, 1–10.
- 136 MNL OL, P 125, Hg. Esterházy-levéltár, Cs. 696. no. 11.051.
- 137 Legújabbban: *Buzási Enikő*: Nádasdy Ferenc mecénás-életművének elpusztult emléke: a sopronkeresztúri kerti palota. *Művészettörténeti Értesítő* LXII. 2013, 233–245; vö. *Koppány Tibor*: A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése. In: „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest 2010, 162.
- 138 *Kiss Lajos* szerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1. Budapest 1967, 300–301.
- 139 Uo. 2., 655.
- 140 MNL OL, P 1314, Batthyány-levéltár, Miss. no. 13.030.
- 141 A korszak főúri könyvkultúrájáról általában: *Monok István*: A művelt arisztokráta. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger 2012.
- 142 Batthyány Boldizsár könyvtáráról: *István Monok – Péter Ötvös – Edina Zvara*: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI.) Eisenstadt 2004.
- 143 L. erről legújabbban *Ecsedy Anna*: Plenus sapientia: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. *Művészettörténeti Értesítő* LXII. 2013, 171–232.
- 144 A jegyzéket legutóbb – jegyzetekkel kísérvé – kiadta: *Koltai András*: Batthyány Adám és könyvtára. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV.) Budapest–Szeged 2002, 218–238. Az itt hivatkozott tétel a 224. lapon a 308. szám.
- 145 *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 38.) Sárospatak 2000; *Juan Cabello*: A vajai reneszánsz kastély. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István – Somorjay Selysette. Budapest 2008, 107–130.

PARTS, FURNISHINGS AND ACCESSORIES OF COUNTRY HOUSES IN TRANSDANUBIA
IN THE 16-17th CENTURIES

Several country houses built in Transdanubia (western Hungary) in the early modern age, in the 16-17th centuries are still extant, though most are massively rebuilt. The original state of a mansion can be learnt from archeological investigations, old depictions as well as written sources, particularly inventories. Many of these from the leading aristocratic family archives have been studied by researchers, but the majority are still unpublished. They do not suffice for the perfect reconstruction of the original state of the layout (topography) of the buildings, but their high number allow for statistical inferences to be made about certain general characteristics of usage, furnishing, interrelation of building sections. Constant items in the inventories are: the gate, gatehouse, courtyard, "palace", the latter including the audience chamber, rooms, staircase, etc. Only the inventories provide a glimpse of the one-time fur-

nishing: lots of tapestries, pictures, carpets, pieces of furniture made these mansions liveable. The sources touch on the gardens in quite some detail, too. This comprehensive paper is closely tied to the author's earlier published volumes inventorying the country houses (with source publications), and summarizes several decades of research, practical experience and archival investigations within the scope of monument protection.

KOPPÁNY Tibor, H-1118. Budapest, Csíkihegyek u. 16. IX./35.

Kulcsszavak: kora újkor, Dunántúl, reneszánsz kastélyok, inventáriumok, kárpit, festmény, bútor / *Keywords:* early modern age, Transdanubia (western Hungary), renaissance mansions, inventories, tapestry, painting, furniture